भाग २:

बङ्लादेश, भारत र नेपाल

परिच्छेद ४: बङ्गलादेश

यस परिच्छेदमा

- बङ्गलादेशमा वातावरणीय न्यायको परिचय
- बाँच्न पाउने हकलाई व्यवस्थित गर्ने संवैधानिक प्रावधानहरू
- बङ्गलादेशमा वातावरणसम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरूको समीक्षा
- सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा, बाँच्न पाउने हकको बिस्तार र बेला (BELA) मुद्दा
- चटगाउँ पहाडी क्षेत्रको इतिहास र शासन प्रणालीको समीक्षा

परिचय

बङ्गलादेशमा वातावरण संरक्षणको क्षेत्रमा परम्परागत विधानलगायत अहिलेका कानूनमा पनि कानूनी व्यवस्थाहरू विद्यमान छन् जसले व्यापक स्तरमा वातावरण संरक्षणको व्यवस्था गरेका छन् भने वन संरक्षण जस्ता क्षेत्रका लागि विशेष कानूनहरू बनाइएका छन् । इतिहासलाई हेर्दा वातावरणसम्बन्धी धेरै कानूनी व्यवस्थाहरू भएता पनि स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने व्यक्तिको हकको व्यवस्था गर्ने बारेमा कुनै कानूनी व्यवस्था रहेको भने पाइँदैन ।

प्रत्येक व्यक्तिको स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकको मान्यता र कार्यान्वयन वातावरणीय न्याय प्राप्तीको एउटा महत्वपूर्ण अङ्ग हो। यसले पिछडिएको समुदायलाई अस्वस्थ वातावरणमा बस्न बाध्य तुल्याउनु हुँदैन भन्ने कुराको सुनिश्चितता प्रदान गर्छ। यो अवधारणाले उमेर, जात, वर्ग, धर्म वा लिङ्गका आधारमा भेदभाव नगरी सबैलाई समान रूपमा स्वच्छ वातावरणको अधिकार हुनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिएको छ।

यही आदर्शलाई पच्छ्याउँदै बङ्गलादेशको न्यायपालिकाले स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने मौलिक हकलाई बाँच्न पाउने मौलिक हकको एक भागको रूपमा सृजना गऱ्यो। बङ्गलादेशको संविधानमा बाँच्न पाउने हकलाई प्रष्ट रूपमा न संवैधानिक अधिकारको रुपमा न त निर्देशक सिद्धान्त (यो व्यवस्थाले सरकारको कामलाई मार्ग निर्देशन प्रदान गर्दछ तर यसले कुनै अधिकारको सृजना गर्दैन) को रूपमा नै व्यवस्था गरिएको छ। तर पनि बाँच्न पाउने मौलिक हकको सृजना गर्ने क्रममा न्यायपालिकाले यी दुवै प्रावधानहरूलाई सँगसँगै व्याख्या गरेको छ, जसको विस्तृत रूपमा पछि व्याख्या गरिनेछ । बाँच्न पाउने हकको अवधारणालाई ग्रहण गर्दै बङ्गलादेशको न्यायपालिकाले स्वच्छ वातावरणको अधिकारलाई बाँच्न पाउने हकको एउटा भागको रूपमा लिएको छ ।

जेण्डर एण्ड डिजास्टर नेटवर्क

बाढीको पानी तर्दै महिला, बङ्गलादेश

संवैधानिक प्रावधानहरू

मौलिक हकहरू

लिखित सँविधान भएका सबै देशहरूमा जस्तै बङ्गलादेशमा पनि संवैधानिक प्रावधानहरू मुलुकको सर्वोच्च कानूनको रूपमा रहेका छन् । यसको अर्थ संविधानको कुनै पनि भागसँग बाझिने गरी वा विरुद्धमा हुने गरी कानून बनाउन सकिँदैन । सबै विधायिकी, कार्यपालिका र न्यायिक कार्यहरू संविधानको शब्द र भावना बमोजिम हुन अनिवार्य छ ।

बङ्गलादेशको संविधानका दुईवटा विशेष धाराहरूमा मौलिक हकहरूको प्रत्याभूति गरिएको छ ।

१. **धारा ११:** बङ्गलादेशको संविधानको धारा ११ ले व्यक्तिको मौलिक हक तथा स्वतन्त्रता, मर्यादा र मूल्यको इज्जत गर्ने मौलिक हकको प्रत्याभूति गरेको छ । तथापि धारा ११ लाई धारा ८(२) ले सीमित गरेको छ । धारा ८(२) ले संविधानमा रहेको मौलिक हकहरूको व्याख्या गर्नका लागि एउटा सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ जसअनुसार संविधानका यी व्यवस्थाहरूको व्याख्या गर्दा संविधान र बङ्गलादेशका अन्य कानूनद्वारा निर्देशित भई गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । धारा ८(२) का यी सिद्धान्तहरू अदालतबाट लागू गराउन सकिँदैनन् । यी सिद्धान्तहरू नीति निर्माण गर्दा मार्गदर्शनको रूपमा प्रयोग हुन्छन् तर यस्ता सिद्धान्तहरूले नागरिकहरूलाई कुनै हक अधिकार प्रदान गर्दैनन् । ती व्यवस्थाहरू कानून होइनन् र तिनीहरूको प्रयोग गरेर नागरिकले अदालतमा मुद्दा दायर गर्न पनि सक्दैनन् ।

संविधानको कुनै पनि भागसंग बाँझ्ने गरी वा विरुद्धमा हुने गरी कानून बनाउन सकिँदैन ।

२. **धारा १०२ (१):** संविधानको धारा १०२ (१) ले उच्च अदालतहरूलाई मौलिक हक क्रियाशील गराउन आवश्यक आदेशहरू जारी गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ ।

बङ्गलादेशमा सर्वोच्च अदालत दुई बेञ्चमा विभाजित छ: उच्च अदालत र पुनरावेदन अदालत । उच्च अदालतले मौलिक हकको प्रचलनको लागि आवश्यक आदेशहरू वा रिट जारी गर्न सक्दछ र पीडित व्यक्तिको निवेदन लिएर त्यसउपर कारवाही गर्न सक्दछ । उच्च अदालतले निम्न बमोजिमका आदेशहरू जारी गर्न सक्दछ:

- उत्प्रेषण
- परमादेश
- प्रतिषेध

विवादित कुनै कार्य वा प्रक्रिया पहिले नै समाप्त भइसकेको अवस्थामा उत्प्रेषणको प्रयोग गरिन्छ । उदाहरणका लागि, एउटा घर बनाउनको लागि पहिले नै इजाजत दिइसकिएको अवस्थामा त्यो निर्णयका विरुद्ध उत्प्रेषणको रिट दर्ता गरिन्छ ।

कुनै सार्वजनिक निकायले कानून बमोजिम निर्वाह गर्नुपर्ने कर्त्तव्य निर्वाह गर्न इन्कार गरेमा उसलाई सो कार्य गर्न बाध्य पार्न परमादेशको प्रयोग गरिन्छ । उदाहरणका लागि, कानूनले तोके बमोजिम उद्योगहरूलाई उद्योग सञ्चालन गर्न दिएको अनुमति-पत्र अनुसार प्रदूषण मापदण्ड पालना गराउन वातावरण विभागको प्रमुख व्यक्ति सक्षम भएनन् भने सो काम पूरा गर्नका लागि परमादेशको रिट दायर गर्न सकिन्छ ।

विवादित कुनै कार्य वा प्रक्रिया समाप्त नभइसकेको अवस्थामा प्रतिषेधको प्रयोग गरिन्छ। उदाहरणको लागि यदि कुनै भवन बनाउने अनुमतिको प्रक्रियामा छ तर निर्णय भने भइसकेको छैन भने यस्तो अवस्थामा प्रतिषेधको रिट दायर गर्न सकिन्छ।

बाँच्न पाउने मौलिक हक

बङ्गलादेशको संविधानले स्वस्थ वातावरणको अधिकारलाई निर्देशक सिद्धान्त अथवा मौलिक हकको रूपमा प्रष्ट व्यवस्था गरेको छैन। तथापि धारा ३१ र ३२ ले बाँच्न पाउने मौलिक हकको व्यवस्था गरेका छन् जुन अधिकार भित्र स्वस्थ वातावरणको हक पनि समावेश हुन्छ।

बङ्गलादेशको संविधानको धारा ३१ र ३२ ले बाँच्नको लागि मौलिक हक प्रदान गरेको छ।

१. **धारा ३१:** धारा ३१ ले प्रत्येक नागरिकलाई कानूनले तोकिएबमोजिम बाहेक "जीवन, स्वतन्त्रता, शरीर, प्रतिष्ठा वा सम्पत्तिमा हानी हुने कुनै पनि कार्यबाट" बाँच्न पाउने अधिकार प्रदान गरेको छ।

२. **धारा ३२:** धारा ३२ मा भनिएको छ "कानून बमोजिम कसैको पनि जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको हनन् गरिने छैन।"

मौलिक हकको उल्लंघन गर्ने कुनै कानून वा कार्यलाई आफ्नै अग्रसरतामा बदर घोषणा गर्न नसक्नुले अदालतको कार्यलाई सीमित गरेको छ। मौलिक हकको हनन् भएमा पीडित व्यक्तिले उच्च अदालतमा निवेदन दिएपछि मात्र अदालतले सो उपर विचार गरी मौलिक हकको उल्लंघन भएकोमा उपचार प्रदान गर्न सक्दछ। अन्य निवेदन जस्तो नभई मौलिक हकको रक्षाको लागि रिट निवेदन दायर गर्न हक उल्लंघनको घटनाका लागि पर्खेर बस्नुको सट्टा उल्लंघनको घटना हुनुभन्दा अगाडि नै पनि मुद्दा दर्ता गर्न सकिन्छ। यो व्यवस्था विषेश गरी वातावरणीय न्यायको परिप्रेक्षमा सान्दर्भिक छ।

उदाहरणको लागि: यदि सरकारले नागरिकको जग्गा लिएर उक्त जग्गामा प्रदूषण गर्ने उद्योग खोल्ने नीति लिएमा उक्त प्रदूषणको मात्रा अनुमान गरेर उद्योग बनाउनुभन्दा अगाडि नै रिट निवेदन दायर गर्न सकिन्छ। कुनै पनि आयोजना निर्माण शुरु भइसकेपछि रोक्नुभन्दा निर्माण शुरु हुनु अगाडि नै त्यसलाई रोक्न धेरै सजिलो हुने भएकोले यो महत्वपूर्ण छ।

वातावरणीय कानून

वातावरण तथा वन मन्त्रालय

वातावरण तथा वन मन्त्रालय सन् १९८९ मा स्थापना गरिएको थियो। यो राष्ट्रिय वातावरणीय नीति र नियमका सम्पूर्ण कार्य गर्ने सबैभन्दा उच्च निकाय हो। मन्त्रालयको नीति नियम कार्यान्वयन गर्ने निकाय वातावरण विभाग हो। विभागको काम कारवाहीको रेखदेख गर्नुको अलावा वातावरणीय नीति निर्माण र सबै सार्वजनिक लगानीका आयोजनाहरूको विकासमा मन्त्रालयको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ।

वातावरण विभागलाई वातावरण संरक्षण ऐन १९९५ र वातावरण संरक्षण नियमावली १९९७ लागू गर्ने अधिकार रहेको छ। विभाग निम्न विषयका लागि पनि उत्तरदायी रहन्छ:

- उद्योगका लागि वातावरणीय निर्देशिका र निश्चित मापदण्ड तय गर्ने
- वातावरणको गुणस्तरको निगरानी र नमूना परीक्षण गर्ने
- प्रदूषण गर्नेहरूका लागि सुधारात्मक उपाय तयार गर्ने
- विकाससँग सम्बन्धित आयोजनाहरूको वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकनको पुनरावलोकन गर्ने र वातावरणीय सफाई प्रदान गर्ने
- जनचेतना अभिवृद्धि गराउने
- वातावरणसँग सम्बन्धित तालीम सञ्चालन गर्ने
- वातावरणीय स्रोत व्यवस्थापन सम्बन्धी अनुसन्धान गर्ने

यति धेरै अधिकार प्राप्त भएता पनि वातावरण विभाग सीमित क्षमता भएको सानो संस्थाको रूपमा रहेको छ। आजका मितिसम्म पनि आफूमा निहित वातावरणीय कानून को कार्यान्वयन गर्न विभाग असफल रहदै आएको छ। उदाहरणको लागि विभागले विभिन्न सवारीका साधनहरूको प्रदूषण सम्बन्धित स्थानमा नै जाँच गर्ने गरेको भएता पनि विभागले उल्लंघनकर्तालाई जरिवाना र त्यस्तो सवारी साधनलाई नियन्त्रणमा लिने गरेको बिरलै पाइन्छ। वातावरण अदालतको स्थापना पछि उक्त निकायको अधिकारमा वृद्धि भएको छ र विभागले वातावरण कानूनको उल्लंघन गर्ने व्यक्तिका विरुद्धमा नियमित अदालतभन्दा चाँडो मुद्दा दायर गरी कारवाही अगाडि बढाउन सक्दछ।

वातावरण अदालत ऐन २०००

वातावरण अदालत ऐन २००० ले दुईवटा वातावरण अदालतको स्थापना गरेको छ जसमध्ये एउटा ढाकामा र अर्को चटगाउँमा रहेको छ। वातावरण कानूनद्वारा निर्देशित कुनै पनि विवाद वा विषयवस्तु वातावरण अदालतको अधिकारक्षेत्रभित्र पर्दछ। अर्को शब्दमा भन्दा कुनै पनि वातावरण कानूनको उल्लंघन गरेको घट्ना मात्र वातावरण अदालतसमक्ष दायर हुन सक्छ।

तथापि नागरिकको हकमा वातावरण अदालतमा दर्ता हुनुभन्दा पहिले त्यस्तो विवाद वातावरण विभागमा दर्ता गर्नुपर्छ। यदि विभागले ६० दिनसम्म कुनै कारवाही गरेन भने मात्र वातावरण अदालतले उक्त दावीउपर सुनुवाई गर्छ। वातावरण विभागमा मुद्दा दर्ता भइरहेको अवस्थामा विभागले सिधै वातावरण अदालतमा मुद्दा दर्ता गर्न सक्छ, पर्खिरहनु पर्दैन।

वन ऐन १९२७

सन् १९२७ मा आएको वन ऐनको आसय वनसम्बन्धी कानूनलाई एकीकृत गर्नु, वनका उत्पादनहरू ओसार-पसार र काठ तथा अन्य वनका उत्पादनको बारेमा पालना गर्नुपर्ने कर्त्तव्यका बारेमा व्यवस्था गरेको थियो। वन ऐनले कुनै पनि उपयुक्त जग्गालाई वृक्षारोपण गरी वन संरक्षण गर्ने अधिकार सरकारलाई दिएको छ। एक पटक संरक्षित वन भनेर विभाजित गरिसकेको ठाउँमा सरकारले एक जना अधिकृत (वन व्यवस्थापन अधिकृत) नियुक्त गर्छ, जसले संरक्षित वनको हेरबिचार गर्न समय-समयमा सोधपुछ गर्ने, वनको अस्तित्व के कस्तो छ, सोबारे जानकारी लिने, प्रकृतिको संरक्षण गर्ने र संरक्षित वनमा व्यक्तिको अधिकार के हुन्छ भन्ने कुराबारे विचार गर्ने रहन्छ।

संरक्षित वन सरकारी सम्पत्ति हो र यसको व्यवस्थापन वन विभागद्वारा गरिन्छ। संरक्षित वनको क्षेत्रफल सानो रहेको छ। मुख्य रूपमा मध्यम-स्तरका वनहरू संरक्षित वनको मान्यता पाउन पर्खिरहेका छन्। वनबाट उत्पादित वस्तुमा सरकारको स्वामित्व रहन्छ भन्ने अनुमान गरिन्छ। जबसम्म कुनै वन अन्य कोही व्यक्तिको हो भन्ने प्रमाणित हुँदैन, तबसम्म सो वनबाट उत्पादन भएको सबै सम्पत्ति सरकारको हो भन्ने अनुमान गरिन्छ।

वन (संसोधित) ऐन २००० र सामाजिक वन नियमहरू २००४ मा रहेको सामाजिक वनसँग सम्बन्धित व्यवस्था समावेश गर्न साविक वन ऐनमा संसोधन गरिएको थियो। सन् २००० को संशोधनले सामाजिक वनलाई परिभाषित गर्नुको अलावा जग्गामा खेती गर्ने र खेतीको प्रयास गर्न रोकेको छ र त्यस्तो कार्य गरेमा सजाय हुने व्यवस्थासमेत गरेको छ। सामाजिक वनलाई कहिलेकाही सामुदायिक वन पनि भनिन्छ र यस्ता वनमा स्थानीय समुदायहरूलाई समावेश गर्ने र वनको वरिपरि बस्ने समुदायलाई वनको व्यवस्थापन, प्रयोग र सम्वर्द्धनमा प्रयोग गर्ने गरिन्छ।

सन् २००० ऐनको परिभाषा बमोजिम सामाजिक वन भन्नाले:

- सरकारको सम्पत्तिको रूपमा रहेको जग्गामा भएको वा सरकारको स्वामित्वमा रहेको वन।
- वनको स्वामित्ववालाले स्वेच्छिक करार मार्फत् सरकारलाई दिएको अन्य कुनै पनि जग्गामा रहेको वन।

सरकारले एक वा सोभन्दा बढी लिखित सम्झौता गरी सामाजिक वन कार्यक्रम स्थापना गर्न सक्दछ। यसको लागि सरकारले वन-पैदावार वा सामाजिक वनको निम्ति जग्गा प्रयोग गर्ने समुदायलाई अधिकार प्रदान गर्दछ।

राष्ट्रिय वातावरण नीति १९९२

राष्ट्रिय संरक्षण कार्यनितिमा आधारित भएर सरकारले वातावरण र विकासलाई एकीकृत रूपमा एउटै नीतिगत संरचनामा विकास गऱ्यो। सोही अनुरूप वन तथा वातावरण मन्त्रालयले राष्ट्रिय वातावरण नीति तयार पाऱ्यो।

> राष्ट्रिय वातावरणीय नीतिले वातावरणीय आधारभूत कार्यहरू तयार गर्नुका साथै क्षेत्रगत निर्देशिका पनि प्रदान गरेको छ।

यो नीतिले वातावरणीय कार्यको लागि संरचना तय गर्नुका साथै विभिन्न क्षेत्रगत निर्देशिका प्रदान गऱ्यो। यो नीतिमा धेरै विषयवस्तु, र व्यापक उद्देश्यहरू समेटेको छ। यीमध्ये मुख्य लक्ष्यहरू निम्न छन्:

- वातावरणको संरक्षण र सुधारद्वारा पर्यावरणीय सन्तुलन कायम गर्नु र वातावरणको सर्वाङ्गिण विकास गर्नु
- प्राकृतिक विपत्तिबाट देशलाई बचाउनु
- वातावरण दूषित पार्ने र वातावरणलाई ज्यादै नकारात्मक असर पार्ने गतिविधि पहिचान गर्ने र यस्तो गतिविधिमा रोक लगाउने
- सबै क्षेत्रमा वातावरणीय विकास सुनिश्चित गर्ने
- सम्पूर्ण राष्ट्रिय स्रोतको प्रयोग दीगो, लामो समय र वातावरणको दृष्टिकोणले योग्य भएको सुनिश्चित गर्ने
- अन्तर्राष्ट्रिय-स्तरमा भएका वातावरणीय प्रयासहरूलाई समाहित गर्न सक्दो सक्रीय रहने

के.पि. ओली

यही नीतिअन्तर्गत उद्योगसँग सम्बन्धित वातावरण प्रदूषणको समस्या रोक्न सरकारले वातावरणसम्बन्धी विभिन्न ऐन तथा नियमहरू पारीत गऱ्यो ।

बङ्गलादेश वातावरण संरक्षण ऐन १९९५ ले वातावरण तथा वन मन्त्रालयलाई प्रदूषण नियन्त्रण र वातावरण सम्बन्धी अन्य समस्याहरू हेर–विचार गर्न अधिकार दिएको छ ।

वातावरण संरक्षण ऐन १९९५

बङ्गलादेशको वातावरण संरक्षण ऐन १९९५ ले वातावरण तथा वन मन्त्रालयको महानिर्देशकलाई वातावरणसँग सम्बन्धित कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकार दिएको छ । सो व्यक्तिलाई प्रदूषण नियन्त्रण र वातावरणसम्बन्धी अन्य समस्याहरूका बारेमा हेर-बिचार गर्ने अधिकार उक्त निकायले प्राप्त प्रदान गरेको हुन्छ । उक्त ऐनलाई सन् १९९७ को वातावरण संरक्षण नियमद्वारा बढावा दिइयो, जसले बङ्गलादेशमा वातावरण व्यवस्थापन संरचनालाई नियमितता प्रदान गऱ्यो ।

यो ऐन संरचना विधेयकको राम्रो नमूना हो, यसको अर्थ यसले वातावरणीय संरक्षणको क्षेत्रमा सामान्य निर्देशिकाको काम गर्दछ । यो ऐन निम्न प्रयोजनका लागि निर्माण गरिएको थियो:

- वातावरणीय प्रदूषण रोक्न र उचित व्यवस्थापन गर्न ।
- वातावरणीय संरक्षणमा सहजीकरण गर्न ।
- वातावरणीय गुणस्तरमा सुधार गर्न ।

ऐनअन्तर्गत यदि कसैले तोकेका मापदण्ड भन्दा बढी प्रदूषण गर्छ वा कुनै कारणबस यस्तो हुने सम्भावना छ भने सोको लागि जिम्मेवार व्यक्ति सजायको भागिदार हुनैपर्छ वा वातावरणीय प्रदूषण रोक्ने हरसम्भव प्रयत्न गर्नुपर्छ । वातावरणीय प्रदूषण वा असन्तुलनबाट प्रभावित भएको वा हुन सक्ने व्यक्तिले महानिर्देशकसमक्ष आफ्नो क्षति वा हुनसक्ने क्षतिको क्षतिपूर्ति माग गर्न सक्छ ।

वातावरण संरक्षण नियमहरू १९९७

सन् १९९५ को बङ्गलादेशको वातावरण संरक्षण ऐनले वातावरण तथा वन मन्त्रालय र वातावरण विभागको काम र कर्त्तव्य विभाजन गरेको छ। यसका साथै वातावरणीय सुरक्षा र पुनर्स्थापनाका लागि उद्योगहरूलाई उत्तरदायित्व प्रदान गरेको छ। वातावरण संरक्षण नियम सन् १९९७ ले हावा र पानीको गुणस्तर, ध्वनीको मापदण्ड, सवारी साधनको गुणस्तर तथा फोहर मैला व्यवस्थापनको निर्धारण गरेको छ ।

यस नियमले उद्योगहरूलाई तीन भागमा विभाजन गरेको छ:

- हरित (सुरक्षित)
- सुन्तोले (जोखिमयुक्त)
- रातो (खतरनाक)

यस विभाजनमा आधारित हुँदा सम्भावित खतरायुक्त उद्योगहरूमा यी नियमहरू लागू गर्न कठोर कदम अत्यावश्यक छ ।

यी नियमहरूका आधारमा सर्वसाधारणले न्याय पाउनका लागि आफ्ना दुखेसाहरूमा वातावरण विभागका महानिर्देशकसँग भन्न सक्दछन्। साथै आफ्नो लगानी फिर्ता पाउन निवेदन दिन सक्छन् । यसैगरी सर्वसाधारणले प्रदूषण गर्ने उद्योगको लेखापरीक्षण तथा

नमूना संकलन गर्नुपर्ने अपील गर्न सक्छन्। यस नियमअन्तर्गत अन्य निम्न व्यवस्थाहरु पनि रहेका छन्:

- हावा तथा पानीको गुणस्तरको मापदण्ड तालिका
- ध्वनी प्रदूषणको स्तर
- सवारीका साधनको प्रदूषणको स्तर
- विभिन्न किसिमका उद्योगबाट निस्कने फोहरको व्यवस्थापनको अनुमती

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा (सासमु) संविधानले सुरक्षित गरेको अधिकारको कार्यान्वयन गर्नका लागि स्वीकार गरिएको कानूनी संयन्त्र हो। जसले सार्वजनिक सरोकारको विषयहरूमा सुनुवाई गर्ने गर्छ। यो एउटा कानूनी प्रक्रिया हो, जसमा आम जनसमुदायको समस्या र पीडालाई मान्यता दिई न्याय खोजिन्छ। सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाले सर्वसाधारणको सामुहिक अधिकारमा असर पुऱ्याएको हुन्छ र त्यो समुदायको कुनै एक व्यक्तिलाई मात्र चोट पुगेको नहुन पनि सक्छ।

सार्वजनिक सरोकारको मुद्दाको ध्येय संविधान र कानूनले प्रदत्त कमजोर समुदायहरूका फाइदा, सुविधाहरू संरक्षण र सुनिश्चितता प्रदान गर्नु हो।

सासमुको उद्देश्य संवैधानिक अथवा कानूनी अधिकार तथा यसका फाईदाहरू सुनिश्चित गर्नुका साथै र समुदायको पिछडिएका वर्गका लागि सुविधा प्रदान गर्दछ।

सासमुका पक्षमा भएका केही तर्कहरू निम्न छन्:

- संविधान सर्वोच्च कानून भएकोले निवेदकले आफ्नो मौलिक हकको अतिक्रमण भएमा सोको विरुद्धमा उच्च अदालतमा मुद्दा दायर गरी अन्य देवानी तथा फौजदारी कानूनको बाटोभन्दा चाँडो न्याय प्राप्त गर्न सक्छ।
- सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाले सारवान कानूनबाट कार्यान्वयन नभएका समस्याका बारेमा सम्बोधन गर्न सक्छ।

सारवान कानूनले तथ्यगत विषय र सरोकारहरूमा जोड दिन्छ भने कार्यविधि कानूनले के भयो र कहिले भयो भन्ने बारेमा विशेष जोड दिन्छ। उदाहरणको लागि वातावरण संरक्षणको निम्ति कानूनले तोकेका प्रावधानहरू नियमहरू सारवान कानून हुन्। नियमहरू जसले विस्तृत रूपमा कोसँग उजुरी गर्ने, कसले दर्ता गर्न सक्छ भन्ने बारे जानकारी दिने कानून कार्यविधि कानून हुन्। सारवान कानूनको कार्यान्वयन नहुनुका धेरै कारणहरू छन्। तीमध्ये केही निम्न छन्:

- संस्थागत कमजोरी र अपर्याप्तताका कारण कार्यान्वयन नहुने तथा नराम्रो प्रचलन
- ज्यादै पुराना तथा अमिल्दा कानून
- कानून सक्रीय बनाउन व्यक्तिमा उद्देश्यको अभाव वा अज्ञानता

सार्वजनिक सरोकारका वातावरणसम्वन्धी मुद्दा

वातावरणीय विषयका सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको उद्देश्य सार्वजनिक सरोकारका वातावरणसम्वन्धी मुद्दा (सासवामु) को अवधारणाको विकास गर्दै वातावरणीय नियम र अधिकार अभिवृद्धि गर्नु हो।

सार्वजनिक सरोकारका वातावरणीय मुद्दा निम्न कारणले आवश्यक छ:

- रकमको अपर्याप्तता, कर्मचारी र विशेषज्ञको अभावमा सार्वजनिक निकाय तथा अधिकृतहरू वातावरणीय व्यवस्थासम्बन्धी नीति बनाउन सक्षम छैनन् ।
- राजनैतिक दबाव वा निकायहरू आफै आफूले सञ्चालन गर्ने गतिविधिको सम्वर्द्धनमा लाग्नाले वातावरणीय नियमहरू उल्लंघन गर्नेहरूलाई कारवाही गर्न अनिच्छुक हुन्छन् ।
- वातावरणीय सासमुले सरकारको नीति नियमहरू लागू गर्ने कार्यबोझलाई कम पनि गराउँदछ । यसले निजी स्रोतको सदुपयोग र सरकारको रकम बचाउन र विधायिकी नियमहरूलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गराउन सहयोग पुऱ्याउँछ ।

बाँच्न पाउने मौलिक अधिकारलाई विस्तारित गरी कुनै पनि विषयबस्तु जसले जीवनमा सार्वजनिक स्वास्थ्य र सुरक्षा जस्ता कुरामा प्रभाव पार्छ, त्यसलाई बाँच्न पाउने मौलिक अधिकार अन्तर्गत राखिएको छ ।

वातावरणसम्वन्धी सार्वजनिक सरोकारका वातावरणीय मुद्दाहरू निम्न अवस्थामा पनि आवश्यक हुन्छ:

- वातावरणीय विषयहरूका सन्दर्भमा विशेष जनचेतना फैलाउन
- यदि अदालतमा कानूनी व्याख्यासम्बन्धी विषयको मुद्दा हराएमा वा प्राविधिक कारणले अदालतमा कुनै उत्तरदायी भूमिका निर्वाह गर्ने व्यक्तिलाई शिक्षित गर्न र समाजमा वातावरण संरक्षणको महत्व बुझाउन ।

सासवामुको सम्बन्धित क्षेत्रमा ध्यानाकर्षणले थोरै मात्रामा भए पनि व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन सहयोग गर्न सक्छ जसको कारण दीर्घकालिन रूपमा परिवर्तन आउँछ ।

सन् १९९४ सम्म बङ्गलादेशमा सर्वोच्च अदालतद्वारा वातावरणीय विषयमा निर्णय गरिएका कुनै पनि प्रभावकारी मुद्दा थिएन। वातावरणसम्बन्धी पहिलो मुद्दा सन् १९९४ को जनवरीमा बङ्गलादेश वातावरणीय कानून व्यवसायीको संगठन (BELA) द्वारा दर्ता गरिएको थियो । त्यसपछि बेलाद्वारा दर्ता गरिएका विभिन्न मुद्दाहरूले सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको क्षेत्रमा विकास गर्न सहयोग पुऱ्यायो । बेलाले वातावरणसम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारका धेरै किसिमका मुद्दाहरू दर्ता गऱ्यो । तीमध्ये केहि निम्न छन्:

- औद्योगिक प्रदूषण
- सवारीसाधनबाट भएको प्रदूषण
- कानूनी सहमतिबिना गरिएको निर्माण
- सार्वजनिक वन गैर-कानूनी रूपमा मास्ने (रुख काट्ने)
- पहाड भत्काउने (काट्ने)
- जग्गाको प्रयोग र कानूनी सहमतिबिना बनाइएको विकासको प्रस्तावित ढाँचा

सासवामुले बाँच्न पाउने मौलिक अधिकारमा विस्तार गऱ्यो

बाँच्न पाउने मौलिक अधिकारलाई विस्तारित गरी कुनै पनि विषयवस्तु जसले जीवनमा सार्वजनिक स्वास्थ्य र सुरक्षा जस्ता कुरामा प्रभाव पार्छ, त्यसलाई बाँच्न पाउने मौलिक अधिकार अन्तर्गत राखिएको छ ।

यस अन्तर्गत "प्रदूषणरहित पिउने पानी, स्वच्छ हावा, सार्वजनिक स्वास्थ्यमा सुधार जस्ता कुरामा व्यक्तिको अधिकार समेटिएको छ । यसको निमित्त सम्मानित जीवन जिउने तथा उचित स्वास्थ्य प्राप्त गर्ने वातावरण सृजना गर्नुपर्छ ।"

सन् १९९६ मा बेलाले अदालतमा अर्को एउटा निवेदन हाल्यो। यस पटक सो निवेदन पाउडर दूधमा रहेको रेडियोधर्मी विकिरणको स्तरसँग सम्बन्धित थियो। बङ्गलादेशमा भित्र्याइने पाउडर दूधको परीक्षण गर्दा रेडियोधर्मी विकिरणको स्तर सीमाभन्दा माथि रहेको पाइयो। कुनै पनि वस्तु आयात गर्दा सरकारी अधिकृतहरूले आयात नीति आदेश १९९३-१९९५ अन्तर्गत देश भित्र्याइएका वस्तुको विकिरणको जाँच गर्दा वा नगर्दा बङ्गलादेशको संविधानको धारा ३१ र ३२ ले संरक्षण गरेको बाँच्न पाउने अधिकारको उल्लंघन भएको निवेदकको दाबी थियो।

अदालतले निवेदकको पक्षमा बोल्दै “स्वस्थ जीवन जीउन पाउनु तथा र सामान्य मानिसले बाँच्न पाउने स्वाभाविक उमेरसम्म बाँच्न पाउनु व्यक्तिको प्राकृतिक अधिकार हो। ...... संविधानको धारा ३१ र ३२ ले व्यक्तिलाई मानिस-द्वारा बनाइएको साधनबाट सृजना हुने विपत्तिबाट मुक्ति पाउने ग्यारेन्टी गरेको छ।”

अदालतले व्याख्या गर्दा निम्न कुरा व्यक्त गऱ्यो। “त्यसैले हामीहरू यो धारणामा पुग्यौं कि संविधानको धारा ३१ र ३२ अन्तर्गत जीवन रक्षाको अधिकारले व्यक्तिको जीवन तथा उसको हातखुट्टा मात्र सुरक्षित हुनुपर्छ भन्ने नभई स्वस्थ जीवन तथा साधारण मानिसले बाँच्न पाउने उमेर समेतलाई बुझाउँछ।” अर्को शब्दमा, अदालतले जीवनको अधिकारको दायरा बढाउँदै खतरायुक्त जीवनका साथसाथै सामान्य जीवन, सार्वजनिक स्वास्थ्य तथा सुरक्षालाई असर पार्ने वस्तुबाट मुक्त हुने अधिकार प्रदान गरेको छ।

बेला (BELA) को रिटबाट बिस्तारित बाँच्न पाउने अधिकार

सन् १९९४ मा बङ्गलादेश वातावरणीय कानूनव्यवसायी एसोसियसन (बेला) ले वायु तथा ध्वनी प्रदूषण रोक्न सर्वोच्च अदालतमा रिट निवेदन दर्ता गरेको थियो। सो रिट निवेदनमा मुख्य रूपमा निम्न माग दावी गरिएको थियो:

- सवारी साधनबाट उत्पन्न हुने वातावरणीय प्रदूषण रोक्ने सरकारको दायित्व तथा कार्य पालना गर्न बङ्गलादेश सरकारलाई उपयुक्त आदेश दिइनु पर्छ।
- सवारी साधनबाट हुने प्रदूषणले जीवन तथा स्वास्थ्यमा पर्ने खतरालाई रोक्न प्रभावकारी उपाय सुनिश्चित गर्नुपर्ने।

सवारी साधनबाट आउने खराब वायु प्रदूषण मान्छेको शरीर तथा जीवनको लागि खतरा भएको कुरा विश्वव्यापी रूपमा पत्ता लागेको कुरा बेलाले आफ्नो निवेदनमा लेखेको छ। ढाका शहरको प्रदूषण पर्यावरण र मानिसलाई बाँच्नको लागि आवश्यक पर्ने वातावरणसँग मिल्दोजुल्दो छैन।

त्यसैगरी निवेदनको अर्को दाबी थियो। सार्वजनिक अधिकृतलाई कानूनले दिएको अधिकार र सार्वजनिक दायित्व पूरा गर्न नसकेका कारण शहरबासीको जीवनमा खतरा र वातावरणमा नकारात्मक असर परेको कुरा निवेदनमा बेलाले दाबी गरेको थियो। जसले गर्दा जनताको मौलिक हक उल्लंघन भएको थियो।

यो निवेदनको मुख्य सार “सुरक्षित तथा स्वस्थ वातावरणको अधिकार संविधानमा मौलिक हकको रूपमा प्रत्यक्ष व्यवस्था नभए पनि संविधानको धारा ३२ अनुसार बाँच्न पाउने अधिकारसँग अर्न्तनिहित रहेको छ” भन्ने थियो। त्यसैले धारा ३२ अनुसार स्वस्थ वातावरणमा रहन पाउने अधिकार पनि मौलिक हक थियो र उक्त व्यवस्थालाई धारा ३१ ले समर्थन गर्दै जीवन, शरीर र सम्पत्तिलाई हानी पुऱ्याउने कुनै पनि कार्यलाई रोक्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। सरकारले आफ्नो काम, कर्त्तव्य पूरा गर्न असफल भएमा जनताले मौलिक हक प्राप्त गर्न सक्दैनन्।

बेलाको यस तर्कमा सहमति जनाउँदै सुरक्षित तथा स्वस्थ वातावरणको अधिकार संबैधानिक अधिकारको रूपमा रहेको कुरा सर्वोच्च अदालतले प्रष्ट्यायो।

मुद्दा गर्नको लागि आधार

बङ्गलादेशको सर्वोच्च अदालतले भारतीय सर्वोच्च अदालतको जस्तै कुनै पनि विषयमा मुद्दा गर्ने आधार (हकदैया) मा समान नीति लिएको छ । "हकदैया" को अर्थ अदालतसमक्ष मुद्दा लिएर जान अनुमति दिनु हो, जसको मतलब सो व्यक्तिसँग मुद्दा गर्ने आधार छ भन्ने हो । बेलाद्वारा (दर्ता गरिएको अर्को एउटा मुद्दामा बाढी रोक्ने परियोजनाको कार्यान्वयनलाई चुनौती दिएर) हकदैयाको विषयमा सम्बोधन गरिएको थियो । शुरुमा हकदैयाको अभावमा बेलाको निवेदन अस्विकार गरिएको थियो । बेलाले जिल्ला अदालत र उच्च अदालतमा क्रमश: यो विषय लिएर अपिल गऱ्यो ।

उच्च अदालतले संविधानको धारा १०२ को आधार मान्दै वातावरणीय प्रदूषण (उच्च अदालतलाई मुद्दा लिने र सुनुवाई गर्ने अधिकार छ) पीडित व्यक्तिको अधिकार र व्यक्तिगत दाबीमा मात्र सीमित हुँदैन भनी व्याख्या गऱ्यो । अदालतले संविधानको धारा १०२ मा भनिए जस्तै कुनै व्यक्तिको क्षतिलाई मात्र महत्व नदिने जानकारी गरायो । अदालतले संविधानको धारा १०२ लाई उच्च प्राथमिकतामा नराखी यो आफैमा एक्लिएको छ भन्ने बुझ्नु पर्छ भनी प्रष्ट्यायो । अदालतले कुनै व्यक्तिलाई परेको अन्याय त्यो एक्लो व्यक्तिलाई मात्र पऱ्यो भन्नुको सट्टा समूह वा संयुक्त रूपमा व्यक्तिलाई परेको समस्या हो भनी व्याख्या गऱ्यो ।

चटगाउँ पहाडी क्षेत्र (Chittagong Hill Tracts)

इतिहास र पृष्ठभूमि

चटगाँउ पहाडी क्षेत्र (CHT) बङ्गलादेशको दक्षिण–पूर्वी भागमा रहेको १३,००० वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल ढाकेको पहाडी क्षेत्र हो। CHT भित्र तेह्र विभिन्न आदिवासी जातीय समूहहरू बसोबास गर्छन्। त्यस्ता समूहका मानिसलाई 'जुम्मा' भनिन्छ। जुम्मा समुदायका मानिसहरू वर्ण, संस्कृति, जातीय र धार्मिक दृष्टिकोणले बहुमत बङ्गलादेशीभन्दा फरक छन्। उनीहरूको आ-आफ्नै भाषा छ।

चटगाउँ पहाडी क्षेत्रको इतिहास बाँकी बङ्गलादेशको भन्दा फरक छ। सन् १८६० सम्म जुम्मा समुदायमा स्वतन्त्र शासन व्यवस्था थियो। तर यसपछि बेलायतले चटगाउँ पहाडी क्षेत्र आफ्नो अधिनमा लियो र एउटा स्वायत्त प्रशासकीय जिल्लाको रूपमा स्थापित गऱ्यो। सन् १९०० मा बेलायतले १९०० को ऐन निर्देशिका १ लागू गऱ्यो, जसलाई चटगाउँ पहाडी क्षेत्र निर्देशिका १९०० वा CHT म्यानुअल भनेर पनि चिनिन्छ। यसले CHT का जनतालाई केही सीमित स्वायत्त शासन व्यवस्था प्रदान गऱ्यो। निर्देशिकाले पहाडी प्रदेश विशेष गरी चटगाउँ पहाडी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने आदिबासी जनताहरू त्रिपुरा राज्यको अराकान पहाडी क्षेत्र वा लुशाई पहाडी क्षेत्रमा बिना रोकटोक अर्थात् स्थानीय अधिकारीको अनुमती बिना घुम्न वा बसाई-सराई गर्न पाउने प्रष्ट पाऱ्यो।

सन् १९३५ को भारतीय सरकारको ऐनले चटगाउँ पहाडी क्षेत्रलाई विषेश प्राथमिकता दिएको छ। यो ऐनले चटगाउँ पहाडी क्षेत्रलाई पूर्ण रूपमा सुविधाबाट वञ्चित क्षेत्रको रूपमा परिभाषित गरेको छ। यसले औपचारिक रूपमा चटगाउँ उच्च पहाडी क्षेत्र र बङ्गाल प्रदेश बीचको राजनैतिक सम्बन्ध धमिल्यायो।

द्वन्द्व र शान्ति सम्झौता

बृटिश उपनिबेशको समयसम्म चटगाउँ पहाडी क्षेत्र अशान्त क्षेत्रको रूपमा रहेको थियो। CHT मा उत्पन्न हुने द्वन्द र राजनीतिक अस्थिरताको प्रमुख कारण भूमिसम्बन्धी समस्या हो भन्ने निष्कर्ष छ। सन् १९७० देखि CHT को बङ्गलादेश सरकारसँग सशस्त्र द्वन्द शुरु भएको थियो तर २ डिसेम्बर १९९७ मा सरकार र CHT बीच शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएपछि सशस्त्र द्वन्दको अन्त्य भयो। यस शान्ति सम्झौताले CHT भित्र स्वायत्त शासन व्यवस्था अभिवृद्धि गर्ने प्रावधान प्रष्ट उल्लेख गऱ्यो र आदिबासी समुदायको भूमि, भाषा, संस्कृति र धर्मको अधिकारलाई मान्यता प्रदान गऱ्यो।

भूमि प्रशासन व्यवस्था

शान्ति सम्झौताले ल्याएको दरीलो कानूनको बाबजुद् अझै पनि CHT मा भूमिसम्बन्धी विवादहरू प्रशस्त हुने गरेका छन्। CHT मा भूमि प्रशासनसम्बन्धी दुई वटा व्यवस्थाहरू छन्: एउटा संरक्षित वनको भू-भागसँग सम्बन्धित छ र अर्को बाँकी अन्य भू-भागसँग सम्बन्धित छ। पूरा क्षेत्रफलको २५ प्रतिशतभन्दा कम भू-भाग संरक्षित वनले ओगटेको छ। वातावरण तथा वन मन्त्रालय अन्तर्गत बङ्गलादेश वन विभागले CHT को वन क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्छ भने बाँकी क्षेत्रको व्यवस्थापन राजनीतिक तथा प्रशासनिक निकाय जस्तै: परम्परागत संस्थाको प्रमुख, मुख्य व्यक्ति, कारबारी (गाउँ प्रमुख वा पाको) र व्यवस्थापकीय जिम्मेवारी बोकेका औपचारिक निकायले मिश्रित रूपमा गर्ने गरेको छ।

परम्परागत सरकार

चटगाउँ पहाड क्षेत्र (CHT) मा महत्वपूर्ण परम्परागत शासकीय संरचना छ। यस अन्तर्गत समुदायका राजाहरू-द्वारा शासन व्यवस्था सञ्चालित छ। यस्ता राजाहरूको अधिकार उनीहरूभन्दा तलका प्रमुख वा कारबारी (गाविस-स्तरका परम्परागत भूमि व्यवस्थापन गर्ने व्यक्ति) तथा सरकारी भूमि अधिकृतहरूमा विभाजन गरिएको हुन्छ। भूमि व्यवस्थापनमा यस्ता व्यक्ति वा निकायहरूले राम्रो भूमिका निर्वाह गरेता पनि बितेको २० वर्षमा जग्गा वितरणमा उनीहरूको भूमिकामा उल्लेखनीय रूपमा कम भएको पाइयो। तथापी, परम्परागत रूपमा स्थापित प्रमुखहरूले सामाजिक समस्याहरू समाधान गर्ने काम गरिरहेका छन्। त्यसले स्थानीय समुदायलाई महत्वपूर्ण तथा गैर-राजनैतिक विश्वास र निर्देशन प्रदान गर्दछ।

CHT मा रहेको परम्परागत र औपचारीक कानूनका बारेमा अझ बढी जानकारीका लागि परिच्छेद ३ हेर्नुहोस्।

परिच्छेद ५: भारत

यस परिच्छेदमा

- भारतमा वातावरणीय न्यायको परिभाषा
- वातावरण संरक्षणप्रति लक्षित संवैधानिक प्रावधानहरू
- भारतमा वातावरणीय कानून तथा अदालतको समीक्षा
- सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा, दून उपत्यका मुद्दा र दिल्ली वायु प्रदूषण मुद्दा

परिचय

हालका वर्षहरूमा भारतमा वातावरणीय न्यायका हिमायतीहरूले ठूला बाँधका कारण विस्थापित आदिवासी समुदायको समस्यादेखि खानी उत्खननका कारण वनमा पर्ने समस्या र यसको संरक्षणसम्मका सवालहरू उठाउँदै आएका छन्। भारतीय न्यायालयले स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बस्न पाउने अधिकार बाँच्न पाउने मौलिक हक अन्तर्गत पर्दछन् भनी गरेको व्याख्या दक्षिण एशियामा नै पहिलो (विश्वमा नै पहिलोमध्ये) पर्दछ। त्यसैगरी मौलिक हकको प्रचलनको लागि सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा एउटा महत्वपूर्ण वकालतको साधन हो भन्ने कुरा पनि अदालती फैसलाहरूद्वारा स्थापित भएको छ।

भारतीय न्यायालयले स्वच्छ, स्वस्थ वातावरणमा बस्न पाउने अधिकार बाँच्न पाउने अधिकार भित्र पर्दछन् भनी गरेको व्याख्या दक्षिण एशियामा नै पहिलो हो।

एलिजावेथ केरकोफ

दार्जिलिङमा धान खेतीको गराहरू

संवैधानिक प्रावधानहरू

भारतीय संविधानमा वातावरण संरक्षणप्रति लक्षित धेरै प्रावधानहरू छन् ।

१. **धारा ४८ ए र धारा ५१ ए:** सन् १९७६ मा दुईवटा प्रावधानहरू धारा ४८ ए र ५१ ए समावेश गर्न भारतीय संविधानमा संशोधन गरियो । यो संशोधनले वातावरणलाई प्रत्यक्ष असर पार्दछ । धारा ४८ ए मा भनिएको छ "वातावरणको संरक्षण र सुधार तथा राष्ट्रको वन र वन्यजन्तुको संरक्षणको लागि राज्यले प्रयत्न गर्नेछ ।"

   राज्यको दायित्व तोक्नुको अतिरिक्त धारा ५१ ए ले भारतका प्रत्येक नागरिकउपर पनि "वन, ताल-तलैया, नदी र वन्यजन्तुलगायत प्राकृतिक वातावरणको संरक्षण र सुधार तथा अन्य जीवित प्राणीप्रति दयाभाव देखाउनु दायित्व तोकेको छ ।

   यो प्रावधानले वातावरणीय संरक्षणको लागि संवैधानिक आधार चहिन्छ भन्ने कुरामा सरकार सचेत रहेको दर्शाउदछ । त्यसैगरी भारतको संविधानले वातावरण संरक्षणको लागि अन्य विशेष कानूनहरू निर्माणका लागि थुप्रै बाटाहरू खुला गरेको छ ।

धारा २१ ले बाँच्न पाउने हक मौलिक हक प्रदान गरेको छ । जसले स्वच्छ सफा वातावरणको अधिकारलाई बुझाउँदछ ।

२. **धारा २१:** धारा २१ ले 'बाँच्न पाउने हक' मौलिक हक प्रदान गरेको छ । स्वच्छ सफा वातावरणको अधिकारलाई बाँच्न पाउने मौलिक हकको रूपमा व्याख्या गर्नेमा भारतीय न्यायालय पहिलो हो ।

   वातावरण संरक्षणका लागि बलिया संवैधानिक तथा कानूनी संयन्त्रहरू हुँदाहुँदै पनि न्यायालयले ती सबैको पर्याप्त मात्रामा प्रयोग गरेको पाईदैन । तर न्यायालयले धारा २१ अन्तर्गत दायर गरिएको रिट निवेदनलाई नै रोज्दछन् । धारा २१ अन्तर्गत दायर गरिएका रिट निवेदनहरू संविधानमा व्यवस्था गरिएका मौलिक हकको प्रचलनका लागि दायर गरिन्छन् । धारा २१ अन्तर्गत दायर गरिएका मुद्दा र यसको प्रभावका बारेमा सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा शिर्षकमा विस्तारपूर्वक चर्चा गरिएको छ ।

वातावरणीय कानूनहरू

भारतीय वन ऐन १९२७

सन् १९२७ मा जारी गरिएको वन ऐन हालसम्म पनि लागू छ । यो ऐनले वनलाई चार प्रकारमा विभाजन गरेको छ:

- **आरक्षित वन:** सरकारले कुनै विशेष प्रयोजनको लागि संरक्षण गरिराखेको वन जुन सरकारले आफैं उपभोग गर्न वा संरक्षण गरिराख्न सक्दछ ।
- **ग्रामीण वन:** ग्रामीण समुदायलाई दिइएको आरक्षित वन । त्यस्तो वन क्षेत्रमा राज्य सरकारले संरक्षित वन कायम गर्न र रुख काट्न, खानी संचालन गर्न र अन्य वन-पैदावार प्रयोगमा रोक लगाउन सक्दछ ।
- **संरक्षित वन:** संरक्षणको लागि छुट्याइएको र व्यवसायिक प्रयोगमा रोक लगाइएको वन । संरक्षित वनको संरक्षण नियम बनाई, अनुमति-पत्रको आधारमा वा फौजदारी कारवाही गरी लागू गरिन्छ ।

- **निजी वन:** सरकारबाहेकका अन्य निकायहरूको स्वामित्वमा रहेको वन। यसको प्रयोग र संरक्षण वनको धनीको स्वविवेकमा निर्भर गर्दछ।

यो ऐन अन्तर्गत वन क्षेत्र वा अन्य कार्यमा प्रयोग नभएको जमीनलाई राज्यले आरक्षित वन घोषणा गर्न र त्यस्तो वनको उत्पादन बिक्री गर्न सक्दछ। आरक्षित वनमा अनधिकृत तवरले रुख ढाल्ने, खानी सञ्चालन गर्ने, पशु चराउने र शिकार खेल्ने जस्ता कार्य गरेमा जरिवाना वा कैद सजाय वा दुवै हुने व्यवस्था छ। वन ऐनको कार्यान्वयन वन अधिकारीहरूद्वारा गरिन्छ। यिनीहरूलाई वनसम्बन्धी कसुरमा साक्षी उपस्थित गराउने, कागजपत्र पेश गर्न लगाउने, खानतलासी आदेश जारी गर्ने, प्रमाण बुझ्ने, छानविन गर्ने जस्ता अधिकार छन्।

वन (संरक्षण) ऐन १९८०

तीव्र गतिमा भएको वन विनाश र यसले वातावरणमा पारेको नकारात्मक असर रोक्नको लागि सन् १९८० मा केन्द्र सरकारले वन (संरक्षण) ऐन जारी गऱ्यो। यो ऐन सन् १९८८ मा संशोधन भयो। संशोधित ऐनले देहायका कार्य गर्नु अघि केन्द्र सरकारको अनुमति चहिने व्यवस्था गऱ्यो:

- राज्यले आरक्षित वनको आरक्षण फुकुवा गर्न
- वन क्षेत्रलाई वनको प्रयोजनबाहेक अन्य उद्देश्यको लागि प्रयोग गर्न
- वन क्षेत्र कुनै व्यक्ति वा संस्थालाई दिन
- वृक्षारोपणको लागि वन फडानी गर्न

१९८८ मा संशोधन गरेको वन (संरक्षण) ऐनले राज्य सरकारहरूले आरक्षण फुकुवा गर्न केन्द्र सरकारको अनुमति चाहिने व्यवस्था गरेको छ।

ऐन अन्तर्गत गठित सल्लाहकार समितिले माथिका विषयहरूमा अनुमति प्रदान गर्दा केन्द्र सरकारलाई सल्लाह प्रदान गर्दछन्।

जल तथा वायु ऐन

सन् १९७० र १९८० को दशकमा भारतमा जल तथा वायुको समग्र संरक्षणको लागि महत्वपूर्ण ऐनहरू पारित गरियो।

जल (प्रदूषण रोकथाम तथा नियन्त्रण) ऐन १९७४ "जल प्रदूषण रोकथाम तथा नियन्त्रण गर्न र जलको स्वच्छता कायम गर्नको लागि" आएको हो। यो ऐनले जल प्रदूषणको रोकथाम गर्न, कम गर्न र नियन्त्रण गर्नको लागि केन्द्र र राज्य तहमा 'प्रदूषण नियन्त्रण बोर्ड' स्थापना गर्ने व्यवस्था गरेको छ। यी बोर्डहरूलाई निम्न अधिकार रहेको छ:

- यो ऐनको प्रावधानको पालना गरे नगरेको सम्बन्धमा कुनै पनि व्यक्ति वा उद्योगबाट सूचना प्राप्त गर्न
- ऐनको पालना भए नभएको विषयमा छानबिनका लागि नमूना संकलन गर्न
- ऐनको पालना भए नभएको निरीक्षण गर्न कुनै पनि स्थानमा प्रवेश गर्न

यो ऐनले ऐनको उल्लंघन भएको पाइएमा दण्ड जरिवाना गराउने र व्यक्तिगत दायित्व बहन गराउने व्यवस्था गरेको छ।

जल ऐन १९७४ जस्तै वायु ऐन १९८१ को पनि मूल लक्ष्य "वायु प्रदूषणको रोकथाम, नियन्त्रण र कम गर्नु रहेको छ।" जल ऐन जस्तै वायु ऐनले पनि केन्द्र र राज्य

स्तरका बोर्डहरूको स्थापना गर्ने व्यवस्था गरेको छ। जसको मुख्य अधिकार निम्न छन्:

- वायु प्रदूषणका सम्बन्धमा केन्द्र र राज्य सरकारलाई सल्लाह उपलब्ध गराई वायुको गुणमा सुधार ल्याउने,
- वायु प्रदूषण रोकथाम तथा नियन्त्रण र कम गर्नको लागि योजना बनाई सोको कार्यान्वयन गर्ने,
- वायु प्रदूषण रोकथाम, नियन्त्रण र कम गर्ने कार्यमा लागेका व्यक्तिहरूलाई संगठित गर्ने, तालीम दिने,
- वायु प्रदूषणका सम्बन्धमा सूचना संकलन र प्रवाह गर्ने

त्यसै गरी केन्द्रीय प्रदूषण बोर्डले राज्य प्रदूषण बोर्डहरूलाई प्राविधिक सहयोग र मार्गनिर्देशन गर्छ।

वातावरणीय संरक्षणको लागि प्रभावकारी संयन्त्र तयार पारेको भएता पनि जल तथा वायु प्रदूषण नियन्त्रण र नियमन गर्नमा असक्षम रहेको भनी यी ऐनहरूको व्यापक आलोचना भएको पाइन्छ। त्यस्तै बोर्डमा विभिन्न निहित स्वार्थ भएकाहरूको बाहुल्यता, विशेषज्ञताको कमी र जनसहभागिताको अभावजस्ता आलोचना भएका छन्। यिनै कमी कमजोरीहरूलाई मध्यनजर गर्दै व्यवस्थापिकाले वातावरण संरक्षण ऐन १९८६ लागू गऱ्यो।

वातावरण संरक्षण ऐन १९८६

वातावरण संरक्षण ऐन १९८६ (वातावरण ऐन) आउनुको मुख्य उद्देश्य पहिले भइराखेका कानूनहरूमा भएका कमी कमजोरी पूरा गर्नु र वातावरण संरक्षण सम्बन्धमा एउटा सिङ्गो कानून बनाउनु रहेको छ। वातावरण ऐन अन्तर्गत केन्द्र सरकारलाई "वातावरण संरक्षण र सुधार गर्न एवम् वातावरणीय प्रदूषण रोकथाम, नियन्त्रण र कम गर्न" आवश्यक पर्ने सबै उपाय अवलम्बन गर्ने अधिकार छ।

यो ऐन अन्तर्गत केन्द्र सरकारलाई दिइएको अधिकार अति नै व्यापक छ। संक्षेपमा भन्दा प्रदूषण रोकथाम, नियन्त्रण र कम गर्न आवश्यक सबै उपाय अवलम्बन गर्ने अधिकार केन्द्र सरकारलाई छ।

- वायु, जल वा माटोको गुणस्तर निर्धारण गर्ने, विभिन्न वातावरण प्रदूषित गर्ने तत्वको अधिकतम स्वीकार्य सीमा निर्धारण गर्ने
- घातक चिजवस्तुको ओसार-पोसार तथा भण्डारण गर्ने तरिका तथा सुरक्षात्मक उपाय निर्धारण गर्ने
- वातावरणीय प्रदूषणले निम्त्याउन सक्ने दुर्घटना रोकथाम गर्ने तरिका तथा सुरक्षात्मक उपाय निर्धारण गर्ने

यो ऐनले वायु तथा जलको गुणसम्बन्धी सीमा तोक्ने अधिकार केन्द्र सरकारलाई प्रदान गरेको छ। यो ऐनले वातावरण प्रदूषणको विषयमा जाँच गर्नको लागि केन्द्र सरकारलाई जुनसुकै उद्योग, घर कम्पाउण्ड तथा अन्य जुनसुकै स्थानमा प्रवेश गरी नमूना संकलन गर्ने अधिकार दिएको छ। यो ऐनले कुनै प्रदूषक कम्पनीको कामदारले जानीजानी वा हेलचक्र्याइका कारण प्रदूषण भएको छ भने त्यस्ता कर्मचारीलाई व्यक्तिगत रूपमा उत्तरदायी बनाउने व्यवस्थासमेत गरेको छ।

सूचनाको हक ऐन २००५

हालसालै पारित गरिएको सूचनाको हक ऐन २००५ वातावरणीय न्यायको वकालतमा प्रयोग गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावना रहेको छ । यो ऐनअन्तर्गत सरकारले गरेको सार्वजनिक सरोकारको निर्णय वा नीतिको बारेमा जानकारी माग्ने र पाउने अधिकार नागरिकलाई रहेको छ ।

> यो ऐनले सरकारले गरेका सार्वजनिक सरोकारका निर्णय वा नितीहरुको बारेमा जानकारी माग्ने र पाउने अधिकार नागरिकमा सुनिश्चित गरिएको छ ।

वातावरणीय न्यायका हिमायतीहरूका लागि सूचनामा पहुँच हुनु ज्यादै महत्वपूर्ण हो । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले प्रत्येक नागरिकलाई सूचनामा पहुँच पुऱ्याउँछ र उनीहरूको समुदाय वा जीविकोपार्जनलाई असर पार्ने सरकारी नीति, निर्णय उनीहरूको जानकारीबिना लागू नहुने कुरा निश्चित गर्दछ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले:

- केन्द्र र राज्य दुबै तहमा पुनरावेदन सुन्नको लागि एक स्वतन्त्र सूचना आयोगको स्थापना गरेको छ जसलाई दण्ड जरिवाना गर्ने समेतको अधिकार छ ।
- दण्ड जरिवाना तोक्ने - सूचना प्रदान गर्न ढिलो भएमा प्रत्येक दिनको जरिवाना र विभागीय कारवाहीको व्यवस्था छ । सूचना माग्नको लागि दिइने निवेदन अस्वीकार गर्ने, गलत सूचना दिने र सूचना नष्ट गर्ने लगायतका कार्य ऐनको उल्लंघन मानिन्छ ।
- यो ऐन केन्द्र सरकार, राज्य सरकार र स्थानीय निकायहरूमा समेत समान रुपमा लागू हुन्छ ।
- सूचना प्रकाशमा आउँदा सार्वजनिक हितमा नकारात्मक असर पर्ने बिषयबाहेकका अन्य सबै बिषयका सूचनामा पहुँच हुने ।
- विभिन्न प्रकारका सूचनाहरू स्वत: प्रकाशमा ल्याउन सरकारलाई प्रोत्साहित गरेको छ ।

यो ऐन अन्तर्गत कुनै पनि नागरिकले हिन्दी, अंग्रेजी वा स्थानीय भाषामा लिखित वा विद्युतीय माध्यमबाट के कस्तो सूचना प्राप्त गर्न चाहेको हो सो खुलाई निवेदन दिन सक्दछ ।

- त्यस्तो निवेदन सार्वजनिक सूचना अधिकारीलाई सम्बोधन गरी दिनु पर्दछ। उसको अनुपस्थितिमा यस्तो निवेदन जिल्ला आयुक्त मार्फत् सम्बन्धित अधिकारीकहाँ पठाउन सकिन्छ ।
- त्यस्तो सूचना प्राप्त गर्न खोज्नुको कारण खुलाउनु पर्दैन ।
- निवेदन प्राप्त गरेको ३० दिनभित्र त्यस्तो सूचना दिइसक्नु पर्दछ। यो अवधिभित्र सूचना नदिइएमा सूचना दिन अस्वीकार गरेको मानिन्छ ।
- जुनसुकै सामग्री कुनै पनि रूपमा प्राप्त गर्न अनुरोध गर्न सकिने ।

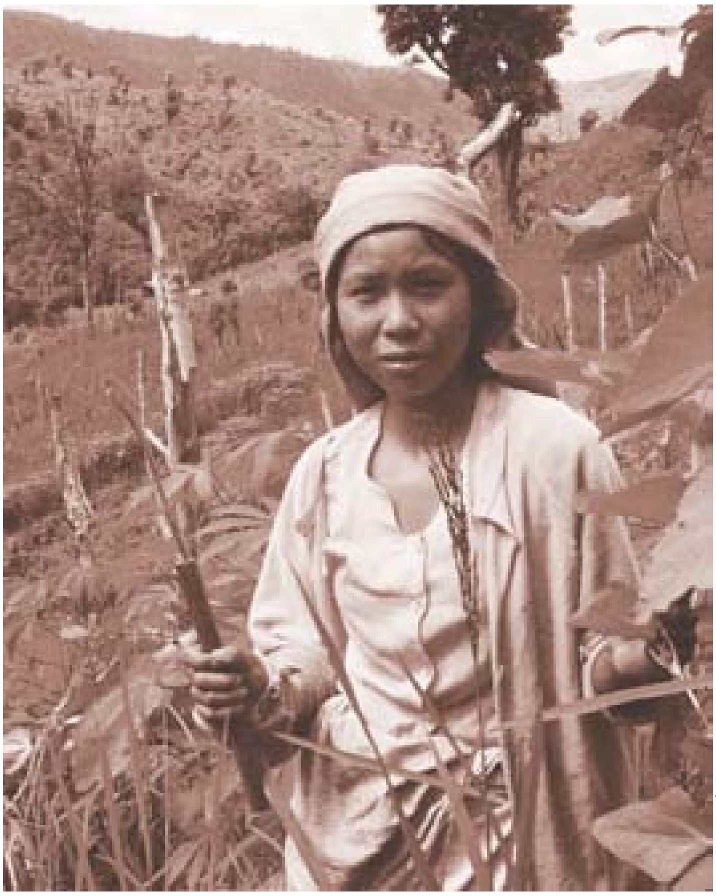
सनत के. चक्रवर्ती

चक्रवर्ती खेती गर्दै एक महिला, मेघालय, भारत

वातावरणीय अदालतहरू

वातावरण संरक्षणका लागि विभिन्न ऐन नियमहरू हुनाका साथै ती कतिपय ऐनहरूले वातावरण संरक्षणको लागि संयन्त्रहरूको पनि सृजना गरेका छन् । यी ऐनहरूले वातावरणीय मुद्दाहरू मात्रै हेर्नको लागि अदालतहरू स्थापना गरेका छन् ।

भारतीय संसदले वातावरणीय मुद्दाहरू हेर्नको लागि दुईवटा कानून पारित गरेको छः

- **राष्ट्रिय वातावरण न्यायाधिकरण ऐन १९९५**
- **राष्ट्रिय वातावरण पुनरावेदन निकाय ऐन १९९७**

राष्ट्रिय वातावरण न्यायाधिकरण ऐन १९९५ रियो दि जेनेरियोमा भएको संयुक्त राष्ट्रसंघीय वातावरण तथा विकास सम्मेलनको परिणामस्वरूप जारी भएको हो । सम्मेलनबाट पारित भएको एउटा प्रस्तावले वातावरणीय हानी र प्रदूषणका पीडितहरूलाई क्षतिपूर्ति दिने कानूनी संयन्त्र निर्माण गर्न सम्पूर्ण राष्ट्रहरूलाई अनुरोध गरेको थियो ।

वातावरणीय मुद्दाहरू हेर्न भारतमा छुट्टै वातावरणीय अदालतहरू स्थापित गरिएका छन् । भारतीय संसदले वातावरणीय मुद्दाहरू हेर्न दुईवटा कानून पारित गरेका छन्ः राष्ट्रिय वातावरण न्यायाधिकरण र राष्ट्रिय वातावरण पुनरावेदन निकाय

बिषाक्त पदार्थहरूको ओसार-पोसार आदिबाट मानिस, सम्पत्ति र वातावरणमा हानी भएमा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नुपर्ने ऐनको उद्देश्य रहेको छ । खासगरी विषाक्त पदार्थको दुर्घटनाका कारण कामदारबाहेक अन्य कुनै व्यक्तिको मृत्यु भएमा वा घाइते भएमा र सम्पत्तिमा क्षति भएमा वा वातावरणीय हानी भएमा ऐनले कठोर दायित्व तोकेको छ । कठोर दायित्व भन्नाले कसैको पनि गल्ती प्रमाणित हुनु नपर्ने व्यवस्था हो । सम्पत्तिको मालिकले स्वतः त्यस्तो हानीको दायित्व बहन गर्नुपर्दछ ।

यसको अतिरिक्त ऐनले न्यायाधिकरणसमक्ष मुद्दा दायर गर्न जो घाइते भएको हो वा जसको सम्पत्ति हानी भएको हो उ बाहेक वातावरणको क्षेत्रमा कार्य गरिरहेका संघ-संस्थालाई प्रतिनिधिको रूपमा राख्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यसले गर्दा गैर-सरकारी संस्था तथा सार्वजनिक हितमा कार्य गर्ने संस्थालाई पनि न्यायाधिकरणमा मुद्दा दायर गर्ने अधिकार दिएको छ ।

ऐनले न्यायाधिकरणलाई देवानी अदालतसरहको अधिकार दिएको छ तर न्यायाधिकरण देवानी कार्यविधि संहितामा तोकिएका कार्यविधि पालना गर्न बाध्य छैन । केन्द्र सरकारले कानूनी सदस्य र प्राविधिक सदस्य समेत राखी न्यायाधिकरण गठन गर्दछ । यसले गरेका निर्णयउपर सिधै सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्दछ । तर पनि प्राधिकरणलाई जेलको सजायँ गर्ने वा कुनै कार्य रोक्न आदेश दिने अधिकार छैन । प्राधिकरणले निवेदकलाई केवल आर्थिक क्षतिपूर्ति मात्र दिन सक्दछ ।

राष्ट्रिय वातावरण पुनरावेदन निकाय ऐन १९९७ ले वातावरणसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूमा पुनरावेदन सुन्नको लागि राष्ट्रिय वातावरण पुनरावेदन निकायको स्थापना गरेको छ । यो निकायले कुनै कार्य गर्नको लागि वातावरणीय अनुमति पाएको ३० दिन भित्रमा सोको विरुद्धमा पुनरावेदन सुन्दछ । पुनरावेदन परेको ९० दिन भित्रमा त्यस्तो मुद्दा छिन्नु पर्ने व्यवस्था छ ।

यो निकाय देवानी कार्यविधिका सबै नियम पालना गर्न बाध्य छैन तर प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तबाट निर्देशित रहेको हुन्छ । यो निकायमा आएका मुद्दाहरू न्यायालयमा दायर भएसरह मानिन्छन् । उदाहरणको लागि यदि कसैले आफ्नो व्यक्तिगत सम्पत्ति नष्ट भएको विषयमा अदालतमा मुद्दा दायर गर्न चाहन्छ भने त्यस क्रममा नियम कानूनले तोकेका सम्पूर्ण कार्यविधि पूरा गर्नैपर्ने हुन्छ । तर वातावरण पुनरावेदन

निकाय अदालतसरह मानिएता पनि त्यस्ता सबै कार्यविधिको पालना गर्नुपर्दैन । तर निकाय वा न्यायाधिशले प्राकृतिक कानूनको सिद्धान्त वा अर्को शव्दमा निष्पक्षताको नियमलाई पालना गर्नुपर्दछ ।

ऐनको मनसाय बमोजिम राष्ट्रिय वातावरण पुनरावेदन निकाय प्रभावकारी हुन सकेको छैन । मार्च २००५ मा यो निकायको स्थापना भएको सात वर्षभन्दा बढी भइसकेको छ । यस अवधिमा निकायमा जम्मा १५ वटा मुद्दा परेका छन् भने सन् २००४ मा एउटा पनि मुद्दा नपरेको स्थिति छ । यस निकायमा प्राय: कम्पनीहरूले आफूलाई स्वीकृति दिन इन्कार गरेको विरुद्धमा मुद्दा दायर गर्ने गरेका छन् (जुन निकायको क्षेत्राधिकार बाहिर पर्दछ) । यसै गरी गैर-सरकारी संस्था र नागरिकले वातावरणीय प्रदूषणको विरुद्धमा मुद्दा दायर गर्दछन् ।

निकायको क्षेत्राधिकार र क्षमताको विषयमा जनचेतनाको कमी छ भने यसको अतिरिक्त निकायले गैर-सरकारी संस्थाद्वारा दायर गरिएका मुद्दाहरूलाई सहज रूपमा लिने गरेको छैन । कतिपय अवस्थामा स-साना कुरा जस्तै: मुद्दा दायर गर्न एक दिन ढिला भएमा मुद्दा दर्ता गर्न अस्वीकार गर्ने गरेको पाइन्छ । माथि उल्लेख गरेजस्तो यो निकाय कठोर कार्यविधिगत नियमद्वारा संचालन नहुनु पर्नेमा सो नभइरहेको अवस्था छ ।

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा

अदालतको भूमिका

धारा २१ को प्रयोग गरी दायर गरिने सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाले वातावरणीय संरक्षणमा बढी मद्दत पुऱ्याएको छ । भारतमा सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा "विशुद्ध रूपमा संवैधानिक कानूनको विषय हो जसअन्तर्गत सर्वोच्च अदालत (जसले रिट निवेदनउपर सुनुवाई गर्न सक्दछ) वा अन्य कुनै क्षेत्रीय उच्च अदालतको रिट क्षेत्राधिकारको प्रयोग गरिन्छ ।"

भारतमा अदालत आफै सार्वजनिक सरोकारका मुद्दामा सक्रीय देखिन्छ ।

सर्वप्रथम भारतमा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा भारतीय सर्वोच्च अदालतको मानव अधिकारको विधिशास्त्रबाट विकसित भएको हो । शुरुवात्मा यो केही मात्रामा न्यायाधीशको अगुवाई र उत्प्रेरणामा विकास भएको हो । यसले वैधानिकताको संकटबाट गुज्रनु परेता पनि सर्वोच्च अदालतले वितरणात्मक न्याय वा सामाजिक न्याय प्राप्तीको काम गरेको छ ।

अदालतले आफै सक्रीय भूमिका निभाएकोले अदालतको न्याय प्रदान गर्ने पद्धतिमा केही परिवर्तन आएको छ । अदालतहरू परम्परागत वैयक्तिक हकदैया (मुद्दा दायर गर्ने अधिकार) को धारणाबाट समुदायमुखि सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाहरूमा केन्द्रित भएका छन् । कुनै व्यक्ति प्रत्यक्ष रूपमा पीडित नहुन पनि सक्दछ तर पनि विस्तारित हकदैयाको कारणले गर्दा सामाजिक चेतनाको कारण व्यक्ति वा समूहले भारतको सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सक्दछन् । खासगरी अदालतहरूले निम्न धारणा राखेको पाइन्छ:

क) कुनै निश्चित समुदायका व्यक्तिको हित वा हक अधिकार प्रभावित भएका हुन्छन् । त्यसैले त्यस्ता व्यक्तिहरूले राज्यका विरुद्धमा मुद्दा दायर गर्न सक्ने गरी हकदैया विस्तारित भएको हो ।

ख) प्रशासनद्वारा कानून र नीतिहरूको प्रभावकारी प्रचलन गर्न नसकेका कारण पनि व्यक्ति तथा समुदाय सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा लिई अदालत प्रवेश गर्दछन् ।

ग) जसले सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा दायर गर्दछन्, उनीहरूले जनहितको लागि काम गरेका हुन्छन् र यस्ता व्यक्ति वा समूहहरूलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्छ । त्यसैले अदालतले साँगुरो हकदैया र प्राविधिक नियमका आधारमा त्यस्ता मुद्दा अस्वीकार गर्नु हुँदैन ।

धारा २१ र दून भ्याली मुद्दाको भूमिका

न्यायालयले सक्रीय अवधारणा लिएर संविधानको धारा २१ लाई विस्तार गरी स्वच्छ र सफा वातावरणलाई पनि मौलिक हकको रूपमा समावेश गरेको छ। धारा २१ मा भनिएको छ "कुनै पनि व्यक्तिलाई कानूनले तोकेको कार्यविधि बमोजिम बाहेक उसको जीवन र नागरिक स्वतन्त्रताबाट बञ्चित गरिने छैन।"

न्यायालयले पहिलो पटक बाँच्न पाउने हकलाई विस्तार गर्दै वातावरणीय संरक्षण पनि यस अन्तर्गत पर्दछ भनी सन् १९८५ को *रुरल लिटिगेशन एण्ड इन्टाइटलमेन्ट सेन्टर* बिरुद्ध *स्टेट अफ उत्तर प्रदेश* वा दून भ्याली मुद्दामा इंगित गरेको छ। यो मुद्दा देहरादूनको खानी क्षेत्रको चुन- ढुङ्गाको उत्खननको विषयमा परेको थियो। उक्त क्षेत्रको पर्यावरणीय सन्तुलन खल्बल्याउने बताउँदै सर्वोच्च अदालतले उक्त चुनढुङ्गा खानी बन्द गर्ने आदेश दिएको थियो। यो मुद्दामा अदालतले प्रष्ट रूपमा धारा २१ को उल्लेख गरेको छैन तर पनि अदालतले उल्लेख गरेको अधिकार धारा २१ अन्तर्गत नै परेको प्रष्ट रूपमा देखिन्छ। यस दून भ्याली मुद्दाले भविष्यमा वातावरणीय संरक्षणको मौलिक हकको प्रचलनको लागि रिट निवेदन दिन सकिने बाटो खुला गरिदियो।

१९८५ को दून भ्याली मुद्दामा न्यायालय आफूले पहिलो पटक बाँच्न पाउने हकलाई बिस्तार गर्दै वातावरणीय संरक्षण पनि यसभित्र पर्दछ भन्ने कुरा इंगित गऱ्यो ।

अदालत सन् १९८७ को *टि. दामोदर राओ* विरुद्ध *एस. ओ. म्यूनिसियल कर्पोरेशन*को मुद्दामा दून भ्याली मुद्दाभन्दा एक कदम अगाडि बढेको पाइन्छ। यो मुद्दामा भारतीय जीवन बिमा निगम र आयकर विभाग, हैदरावादले मनोरञ्जनात्मक क्षेत्रमा रहेको आफ्नो स्वामित्वमा रहेको जग्गामा विकासको योजनाको विपरित आवासीय भवन बनाउन खोजेको तर अदालतले उक्त जग्गा उनीहरूको स्वामित्वमा रहेता पनि उक्त क्षेत्र मनोरञ्जनात्मक क्रियाकलापको लागि पार्क बनाउन आरक्षित हुनाले उनीहरूले उक्त जग्गामा केवल मनोरञ्जनात्मक पार्क बनाउन मात्र प्रयोग गर्न सक्दछन् भन्ने आदेश दिएको थियो ।

यो मुद्दाको महत्व यसमा भएको फैसलामा नभई फैसलामा पुग्नको लागि अदालतले पर्यावरण र वातावरणको जुन प्रासङ्गिक चर्चा गरेको छ त्यसमा रहेको छ। अदालतले पहिलो पटक प्रष्ट शब्दमा सफा वातावरणमा बस्न पाउने हक मौलिक हक हो भनी किटान गरेको छ। अदालतकै शब्दमा "वातावरणीय प्रदूषण वा बिनाशका कारण वायुमण्डलमा मन्द विष भरिनु संविधानको धारा २१ को उल्लंघन हो ।" स्वच्छ वातावरणको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा दाबी गर्नुका अलावा अदालतले "वातावरणीय सन्तुलनलाई खल्बल्याउने व्यक्ति वा सरकारका क्रियाकलापलाई रोक्दै संविधानको उद्देश्यको परिपूर्तिको लागि कार्य गर्नु अदालतको वैधानिक कर्त्तव्य हो" भनी बोलेको पाइन्छ ।

दिल्ली वायु प्रदूषण मुद्दाहरू

दिल्लीमा डिजल इन्धनको प्रयोग रोक्नको लागि पनि सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा दायर गरेको पाइन्छ। अदालतले आफ्ना फैसलाहरूमा दिल्लीमा बसदेखि टेम्पोसम्मका ठूलो मात्रामा चल्ने सवारी साधनले फैलाउने वायु प्रदूषणको कारण दिल्लीमा बस्ने नागरिकहरूको स्वास्थ्यमा ज्यादै ठूलो हानी पुगेको कुरा उल्लेख गरेको छ।

तथ्यहरू

जब सन् १९८५ मा दिल्लीको वायु प्रदूषणको विषयमा पहिलो मुद्दा दायर भयो त्यसबेला दिल्लीमा मात्र वायु प्रदूषणका कारणले उत्पन्न हुने समस्याले प्रतिवर्ष १०,००० व्यक्तिको मृत्यु हुने अनुमान गरिएको थियो। दिल्लीको वायु प्रदूषणले जनस्वास्थ्यमा पारेको नकारात्मक असरबाट चिन्तित हुँदै दिल्लीको वायु प्रदूषण घटाउनको लागि उचित कदम चाल्नको लागि माग गर्दै उक्त मुद्दा दायर गरिएको थियो। अदालतले उक्त मुद्दामा सुनुवाई गर्दै दिल्ली प्रशासनलाई यातायातका साधनहरूबाट भएको वायु प्रदूषण कम गर्न विस्तृत कदमहरू चाल्न आदेश गऱ्यो।

आदेश

विभिन्न अध्ययनहरूको परिणामस्वरूप अदालतले सन् १९९४ मा दिल्ली, बम्बै, कलकत्ता र मद्रासमा प्रयोग हुने सम्पूर्ण इन्धनबाट सिसा हटाउनको लागि आदेश गऱ्यो। त्यसपछि, यहि नीतिलाई कायम गर्दै सन् १९९६ मा दिल्लीमा चल्ने सम्पूर्ण सरकारी यातायातका साधनलाई ग्याँस (CNG) मा परिणत गर्नुपर्ने आदेश गऱ्यो। त्यस्तै १९९८ मा अदालत एक कदम अगाडि बढ्दै दिल्लीमा चल्ने सम्पूर्ण डिजल बसहरूलाई सन् २००१ मार्च सम्ममा CNG मा परिणत गरिसक्नुपर्ने आदेश जारी गऱ्यो। यो मुद्दामा केन्द्र सरकारभन्दा अदालतले ज्यादै छिटो र व्यापक रूपमा काम गऱ्यो।

कार्यविधिगत नियमहरूमा लचकता

अदालतले यो सवाललाई सन् १९८७ को *एम. सि. मेहता* विरुद्ध *यूनियन अफ इण्डिया* भएको मुद्दामा स्पष्टसँग सम्बोधन गरेको छ। श्री मेहता सर्वोच्च अदालतमा वकालत गर्ने कानून व्यवसायी हुन् र उनले वातावरणीय सवालहरूमा एक दर्जनभन्दा बढी मुद्दाहरू दायर गरेका छन्। यो १९८७ को मुद्दामा अदालतले भनेको छ, मौलिक हकको प्रचलनको विषयमा हेर्दा त्यसको अन्तरवस्तुलाई हेरिन्छ न कि रूप। जब जनहितका लागि कुनै व्यक्ति अदालतमा आउँछ भने उसले रिट निवेदन नै दायर गर्नुपर्छ भन्ने छैन। उसले अदालतलाई सम्बोधन गरेर केवल एउटा साधारण निवेदन दिन सक्छ। अदालत अगाडि भन्दछ- कार्यविधि केवल न्याय प्राप्तीको आधार हो र जसका कारण गरीब र सीमान्तकृत वर्ग न्यायको पहुँचबाट वञ्चित हुनुहुँदैन। अदालतले जोड दिँदै भनेको छ "यो अदालत नियमित रिट निवेदन नै हुनुपर्दछ भन्दैन र सार्वजनिक हितप्रति सरोकार राख्ने व्यक्ति वा समूहले सबैको हितको लागि लेखेको एउटा पत्र नै अदालतको क्षेत्राधिकारलाई आकर्षित गर्न पर्याप्त छ।"

साधारण पत्रलाई स्वीकार गर्नुका अलावा अदालतले बोलेको छ– त्यस्तो पत्र अदालत वा प्रधान न्यायाधीशलाई नै सम्बोधन गरी लेखिएको हुनुपर्छ भन्ने छैन, त्यस्तो पत्र जुनसुकै न्यायाधीशलाई सम्बोधन गरिएको भए पनि हुन्छ। प्राय: यस्ता पत्रहरू गरीब र पिछडिएका वर्गबाट आउँछन् र उनीहरूले केवल आफ्नो राज्यबाट आएका न्यायाधीशलाई मात्र चिनेका हुन्छन्। प्रत्येक नागरिकलाई स्तरयुक्त जीवन जिउने अधिकार छ र यस्तो अधिकारको प्रचलन जनहितमा काम गर्ने व्यक्तिहरू तथा समुदायको प्रयासबाट मात्र सम्भव छ भनी अदालतले प्रष्टसँग बोलेको छ।

परिच्छेद ६: नेपाल

यस परिच्छेदमा

- नेपालमा वातावरणीय न्यायको परिचय
- बाँच्न पाउने हक सृजना गर्ने संवैधानिक प्रावधानहरू
- नेपालमा वातावरणीय कानूनको समीक्षा
- सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा, स्वच्छ वातावरणको हक र गोदावरी मार्बल मुद्दा

परिचय

नेपालका बहुसंख्यक गरीब जनता उच्च हिमाली भेगको ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्छन्। यस्ता क्षेत्र दूर्गम तथा सहज पहुँच नभएका छन्। तसर्थ नेपालमा सीमान्तकृत भन्नाले केवल वर्ग, जाति, आदिवासी तथा धार्मिक अल्पसंख्यकलाई मात्र बुझाउँदैन। सीमान्तकृत भन्नाले मूल प्रवाहबाट अलग्याइनुलाई पनि जनाउँदछ । त्यसैगरी असमानुपातिक वातावरणीय भारको धारणामा पनि नेपालमा अन्य दक्षिण एशियाली राष्ट्रहरूभन्दा केही फरक रहेको छ । दक्षिण एशियाका प्राय: ग्रामीण भेगका महिलाहरूले पिउने र खाना पकाउने पानी धेरै टाढाबाट ओसार्नु पर्ने हुन्छ। नेपालमा हिमाली समुदायका बासिन्दाको कठोर जीवनयापन र मूल प्रवाहबाट अलग्याइनुले यो भारलाई ठूलो मात्रामा बढाएको छ।

नेपालका सीमान्तकृत भन्नाले केवल वर्ग, जाति, आदिवासी तथा धार्मिक अल्पसंख्यकलाई मात्र बुझाउँदैन, यसले मूल प्रवाहबाट अलग्याउनुलाई समेत बुझाउँदछ ।

व्यापक वातावरणीय कानूनको निर्माण गर्न नेपाल केही सुस्त देखिन्छ तर कानूनको विकासमा सुस्तता देखिएता पनि न्यायालय भने निकै सक्रीय रहेका छन्। वातावरणीय

नेपालमा वातावरण प्रदूषण गर्दै डिजेल ट्रक

संरक्षणको बारेमा न्यायालय लगातार बोलिरहेको छ। नेपालको न्यायालयले 'स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई मौलिक हक' भनी घोषणा गरेको छ।

संवैधानिक प्रावधानहरू

१ माघ २०६३ मा नेपालमा 'नेपालको अन्तरिम संविधान' लागू गरियो र यसले नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ लाई खारेज गऱ्यो। देशको राजनीतिक प्रणालीमा परिवर्तन प्रक्रिया चलिरहेको छ र छिटै नै देशमा नयाँ संविधान बन्नेछ। तर पनि कुनै नयाँ संविधानमा अन्तरिम संविधानका प्रावधानहरू समाविष्ट गरिन्छन् र पूर्ववर्ती संविधानका उस्तै संवैधानिक प्रावधानका व्याख्याहरू पनि समावेश गरिन्छन्। त्यसैले अन्तरिम संविधानका सम्बन्धित मुख्य प्रावधानहरूलाई छोटकरीमा तल प्रस्तुत गरिएको छ। सन् २०४७ को संविधानको धारा १२ (१) मा 'कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण हुनेछैन र मृत्युदण्डको सजाय हुने गरी कुनै कानून बनाइने छैन' भनिएको छ र गोदावरी मार्बलको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले स्वच्छ र सफा वातावरणको हकलाई पनि समावेश गर्ने गरी व्याख्या गरेको छ। यसलाई अन्तरिम संविधानमा अरु बढी जोड दिइएको छ।

वि.सं. २०४७ को नेपालको संविधानले बाँच्न पाउने अधिकार र स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकारको प्रत्याभूति गरेको छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले नेपाली जनताका निम्न हक अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ:

१. **धारा १२ (१)**: संविधानको धारा १२ (१) ले प्रत्येक व्यक्तिको नागरिक अधिकारको स्वतन्त्रताको प्रत्याभूत गरेको छ। यो प्रावधानको व्याख्या गर्दा अदालतहरूले सर्वोच्च अदालतले गोदावरी मार्बल मुद्दामा प्रतिपादन गरेको नजिरलाई ध्यानमा राखी गर्नेछन्।

२. **धारा १६ (१)**: संविधानको धारा १६ (१) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकको प्रत्याभूति गरेको छ। स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई मौलिक हकको रूपमा मान्यता दिई यो अन्तरिम संविधानका निर्माताहरू एक कदम अगाडि बढेका छन् जुन हक गोदावरी मार्बलको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले बाँच्न पाउने हकको व्याख्या गरी विस्तार गरिएको थियो। यो संवैधानिक प्रावधानले शहरी क्षेत्रको वातावरणीय प्रकोपको असमानुपातिक वितरणलाई सम्बोधन गर्नमा दूरगामी प्रभाव पार्ने देखिन्छ।

३. **धारा ३५ (५)**: संविधानको निर्देशक नीतिहरूमा वातावरणीय संरक्षणप्रति राज्यको प्रतिबद्धता प्रतिबिम्वित भएको छ। वातावरणीय संरक्षणको लक्ष्यलाई धारा ३५ (५) मा अझ बढी जोड दिंदै भनिएको छ, राज्यले:-
   - वातावरण स्वच्छ राख्न आवश्यक व्यवस्था गर्नेछ।
   - भौतिक विकासका क्रियाकलापले वातावरणमा पार्ने प्रतिकूल असर रोकथाम गर्नेछ।
   - राज्यले वातावरण तथा दूर्लभ वन्यजन्तुको विशेष संरक्षणमा प्राथमिकता दिनेछ।
   - राज्यले वनस्पति तथा जैविक विविधताको संरक्षण, दीगो उपयोग र त्यसबाट प्राप्त लाभमा समान बाँडफाँडको व्यवस्था गर्नेछ।

जैविक स्रोतहरूको संरक्षण र यस्ता स्रोतहरूको उपयोगबाट प्राप्त हुने लाभको समन्यायिक वितरण सुनिश्चित गर्नको लागि धारा ३५ (५) को विशेष महत्व छ ।

४. **धारा ३५ (१८):** संविधानको धारा ३५ (१८) मा भनिएको छ, “मुलुकमा विद्यमान परम्परागत ज्ञान, सीप र अभ्यासको पहिचान र संरक्षण गर्दै त्यसलाई आधुनिकी-करण गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।” नेपालको संविधानमा समुदायका परम्परागत ज्ञान, सीपको संरक्षण गर्ने प्रावधान राखिएको यो पहिलो पटक हो ।

५. **धारा १०७:** संविधानको धारा १०७ मा सर्वोच्च अदालतको अधिकारक्षेत्रको व्यवस्था गरिएको छ । यसमा २ वटा ज्यादै महत्वपूर्ण प्रावधान रहेका छन् ।
   - यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकउपर अनुचित बन्देज लगाइएकोले वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानून यो संविधानसँग बाँझिएको हुँदा सो कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरी पाऊँ भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ ।
   - निम्न अवस्थाहरूमा सर्वोच्च अदालतले सबै आवश्यक तथा उपयुक्त आदेश वा रिट जारी गर्न सक्नेछ:
     - यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलन गराउन
     - अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनको लागि
     - सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निरूपणको लागि

सार्वजनिक सरोकारको मुद्दाको लागि धारा १०७ को प्रयोग अनिवार्य छ । यो धाराले प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो हक अधिकारको प्रचलनको लागि रिट निवेदन दायर गर्न र सर्वोच्च अदालतलाई मौलिक हक अधिकारको पालना गराउने अधिकार प्रदान गरेको छ ।

वातावरणीय कानून

नेपालको सबैभन्दा विस्तृत वातावरणसम्बन्धी कानून ‘वातावरण संरक्षण ऐन २०५३’ हो । यो ऐन २ वटा वातावरणीय नीति तथा कार्ययोजना (नेपाप) र नेपाप-दोश्रो पछि आएको हो ।

नेपालको मुख्य वातावरणीय कानून वातावरण संरक्षण ऐन २०५३ हो ।

नेपाल वातावरणीय नीति तथा कार्ययोजना (नेपाप) [NEPAP]

नेपालमा पहिलो वातावरणीय नीति तथा कार्ययोजना सन् १९९३ मा आएको हो र यसले सन् १९९२ मा भएको दीगो विकासको शिखर बैठकद्वारा पारित एजेण्डा २१ का उद्देश्यहरूलाई आत्मसात गरेको थियो ।

नेपापका उद्देश्यहरू निम्न विषयहरूमा केन्द्रित रहेका थिए:
- वातावरणमा नकारात्मक असर पार्ने कच्चा पदार्थ तथा प्रक्रियाको सकेसम्म कम प्रयोग गरी दीगो विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने

- गरिबी तथा जनसंख्या वृद्धि कम गर्ने
- सरकारी नीति, कानून र नियामक संरचनाहरूमा सुधार गर्ने
- विकासको मूल प्रवाहमा महिला तथा अन्य सीमान्तकृत वर्गको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने

यो कार्ययोजनाले वातावरणीय असरहरूको आधारमा विभिन्न सवालहरूलाई सम्बोधन गरेको थियो। जस्तो गरिबीले वातावरणमा पार्ने प्रभाव।

तर पनि यो कार्ययोजनाको कार्यान्वयन भने कठीन थियो। यो कार्ययोजनाले विभिन्न प्रशासनिक सवालहरूलाई पनि समावेश गरेकोले यसको कार्यान्वयन झन कठिन बन्न पुग्यो। उदाहरणका लागि, वातावरणमा गरिबीले पार्ने असरजस्ता विषयहरूमा कार्य गर्न गरिबी निवारण र वातावरणीय संरक्षणमा कार्य गर्ने प्रशासनिक निकायहरूसँग समन्वय आवश्यक पर्दछ।

नेपाप-दोस्रो (NEPAP-II)

नेपापले भोगेका समस्याहरू समाधान गर्नको लागि सन् १९९६ मा थप कार्ययोजना नेपाप-दोस्रो तयार गरियो। नेपाप-दोस्रोले निम्न तीन क्षेत्रमा कार्यान्वयनका लागि प्राथमिकता अनुसार परियोजना पहिचान गर्नुका साथै बिस्तृत कार्ययोजना तयार पाऱ्यो:

- वन
- जलस्रोत र
- उद्योग

नेपाप-दोस्रोले कुनै निश्चित क्षेत्रमा परियोजना कार्यान्वयन गर्नका लागि कुनै सार्वजनिक वा निजी संस्थालाई अनुमति दिएको छ।

वातावरण संरक्षण ऐन २०५३

वातावरण संरक्षण नियमावलीले प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण तथा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नु पर्ने आयोजनाहरूको बिस्तृत व्यवस्था गरेको छ।

वातावरण संरक्षण ऐन नेपालमा बनेको पहिलो विस्तृत वातावरणीय कानून हो। यो ऐन तल उल्लेख भए समेतका वातावरणीय समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न बनाइएको हो:

- वायु तथा जल प्रदूषण मापदण्ड लागू गर्न
- तोकिएका योजनाहरूको लागि वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) अनिवार्य गर्न
- सरकारी निकाय र सरोकारवालाहरूबीच उत्तरदायित्व र अधिकारको प्रष्ट प्रत्यायोजन गर्न

ऐनले आर्थिक विकास र वातावरणीय विनासको अन्योन्याश्रित सम्बन्धलाई स्पष्ट रूपमा स्वीकार गरेको छ। ऐनको प्रस्तावनामा विशेष जोड दिँदै भनिएको छ "स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरण कायम गर्न र प्राकृतिक स्रोतको समुचित उपयोग र व्यवस्थापनबाट वातावरण संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकाले" यो ऐन बनाइएको हो। त्यसैगरी प्रस्तावनामा आर्थिक विकास र वातावरण संरक्षणबीचको अन्योन्याश्रित सम्बन्धबाटै दीगो विकास हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ।

यो ऐनमा निम्न कुराहरूको व्यवस्था गरिएको छ:

- विकास आयोजनाबाट वातावरणमा पर्ने नकारात्मक असरहरू पर्न नदिन र कम गर्नको लागि अपनाउनु पर्ने कार्यविधि
- वातावरण संरक्षणका लागि जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालय र अन्य निकायहरूलाई आवश्यक कानूनी अधिकार प्रदान गर्ने

यो ऐनले आयोजनाहरूको प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण तथा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । ऐनले “कसैले पनि वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल प्रभाव पार्ने गरी वा जनजीवन र जनस्वास्थ्यका लागि खतरा हुन सक्ने किसिमले प्रदूषण सृजना गर्न नपाउने” कुराको प्रष्ट व्यवस्था गरेको छ ।

वातावरण संरक्षण नियमावली २०५४

वातावरण संरक्षण नियमावली वातावरण संरक्षण ऐनसँगै पारित भएको हो । नियमावलीले प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण तथा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नैपर्ने आयोजनाहरूको बारेमा विस्तृत व्यवस्था गरेको छ। वातावरणीय निरीक्षक, वातावरणीय संरक्षण क्षेत्रको स्थापना र क्षतिपूर्ति दिने सम्बन्धमा नियममा व्यवस्था गरिएको छ।

तर अझैसम्म पनि यी नीतिनियम र यसको कार्यान्वयनको बीचमा ठूलो अन्तर रहेको छ। विकास कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्दा वातावरणीय चासोहरूलाई उचित रूपमा सम्बोधन गर्ने एकीकृत संयन्त्रको अभाव नै सबैभन्दा ठूलो समस्या हो । यसको अतिरिक्त विभिन्न क्षेत्रगत प्रयासहरूका बीचमा उचित समन्वय र त्यसको असरहरूको बारेमा ध्यान पुऱ्याइँदैन। संस्थाहरूको क्षमता अत्यन्त नै सीमित रहने र सम्बन्धित निकायमा पर्याप्त मात्रामा तालीम प्राप्त कर्मचारी र आर्थिक स्रोतको अभाव रहने गरेको छ।

वन ऐन २०४९

वि.सं. २०१३ सालभन्दा अगाडि धेरैजसो वन परम्परादेखि नै सार्वजनिक सम्पत्तिको रूपमा व्यवस्थित थिए । निजी वन जंगल राष्ट्रियकरण ऐन २०१३ ले वनलाई सरकारको क्षेत्राधिकारमा समावेश गऱ्यो। तत् पश्चात् वन ऐन २०१८ र वन संरक्षण (विशेष व्यवस्था) ऐन २०२४ लगायतका वन ऐनहरू निर्माण भए।

वन ऐन २०४९ ले उपभोक्ता समिति र सामुदायिक वन सम्बन्धी अवधारणा राखेको छ ।

वि. सं. २०१३ सालमा वन जंगल राष्ट्रियकरण गरिएपछि भएको वन बिनास रोकथामको लागि सरकारले सन् १९७० को दशकमा पञ्चायत वन नियमावली तथा पञ्चायत संरक्षित वन नियमावली लागू गऱ्यो । यी नयाँ नियमहरूले स्थानीय पञ्चायतलाई व्यवस्थापन योजना बनाउन र त्यस्ता वनहरूको व्यवस्थापनको केही भाग आफूले लिन सक्ने व्यवस्था गऱ्यो। सन् १९८० मा पञ्चायत नियम पुन: संशोधन भयो र सामूदायिक वनको अवधारणालाई समावेश गरियो तर पनि वन क्षेत्र विस्तार को लागि वृक्षारोपणलाई नैं प्रमुख महत्व दिइयो।

वन ऐन २०४९ र वन नियमावली २०५१ ले पहिलेको वन ऐन २०१८ को स्थान लियो। वन ऐन २०४९ ले वनलाई बिस्तृत रूपमा परिभाषित गर्दै निम्न वन क्षेत्रलाई समेटेको छ:

- सीमाङ्कन गरिएको वा नगरिएको
- वन सीमाना भित्र पर्ने सीमसार क्षेत्र, आवाद नगरिएको भूमि वा दर्ता नगरिएको वनले घेरिएको जग्गा
- वनको छेउछाउमा तथा वनभित्र रहेका बाटो, पोखरी, ताल वा खोलानाला र बगर

यो ऐनले सरकारलाई राष्ट्रिय वनको कुनै भाग विशेष वातावरणीय, वैज्ञानिक वा साँस्कृतिक महत्वको वा अन्य विशेष महत्व भएको लागेमा त्यस्तो राष्ट्रिय वनको भागलाई संरक्षित वनको रूपमा घोषणा गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ। त्यसै गरी ऐनले सरकारलाई निम्न कार्य गर्नसक्ने गरी अधिकार प्रदान गरेको छ:

- राष्ट्रिय वनको कुनै भागलाई संरक्षण र विकास गर्दै कच्चा पदार्थ उत्पादनका लागि उद्योगहरूलाई दिन सक्ने
- वन-पैदावारको उत्पादन वृद्धि गरी बिक्री गर्नको लागि रुख रोप्न
- पर्यटन उद्योग संचालन गर्न वा कृषि वनको अवधारणा कार्यान्वयन गर्न

सामुदायिक वन नीति

वन ऐन २०४९ ले औपचारिक रूपमा 'उपभोक्ता समूह' र 'सामुदायिक वन' को अवधारणालाई कानूनमा आत्मसात गऱ्यो। यो वन ऐनको परिणाम स्वरूप:

- जिल्ला वन अधिकृतहरूले राष्ट्रिय वनको कुनै पनि भाग उपभोक्ता समूहलाई संरक्षण, प्रयोग र व्यवस्थापनको लागि हस्तान्तरण गर्न सक्दछन्।
- समुदायले आफ्नो वन-पैदावार बिक्री वितरण गर्न सक्दछन्।

यो नयाँ वन ऐनले सामुदायिक वनको सम्बन्धमा विस्तृत नीति बनाएको छ। हालको ऐन नियममा जमीन माथिको अधिकार र सो जमीनमा रहेको जैविक स्रोतलाई छुट्याउन सकिने व्यवस्था गरेको छ।

नयाँ ऐन अन्तर्गत (राष्ट्रिय निकुञ्ज र आरक्ष बाहिर) कानूनी रूपमा वनलाई निम्न बमोजिम निजी वा राष्ट्रिय वनको रूपमा वर्गीकरण गरिएको छ:

- यदि जमीन र त्यहाँ रहेका रुख, बोट बिरुवा दुवै निजी भएमा त्यस्तो वन निजी वन हुने।
- यदि जमीन राज्यको अधिनमा छ तर त्यसमा रहेको वन सम्पदाको व्यवस्थापन कुनै संगठित संस्था राज्य समेतमा निहित छ भने त्यस्तो वन राष्ट्रिय वन हुने।

नेपालमा सामुदायिक वनको दीगो विकास र प्रयोगको लागि दुई प्रकारका नीतिहरू छन्: नियामक र आर्थिक नीतिहरू।

- **नियामक नीतिहरू** भन्नाले ऐन नियमका कानूनी प्रावधानहरू पर्दछन्। यी नियमहरूले निम्नबमोजिम व्यवस्था गरेका छन्:
  - सामुदायिक वनमा गर्न हुने र गर्न नहुने कार्यहरू
  - वन-पैदावारको प्रयोगमा कसको अधिकार रहने भन्ने विषय
  - राष्ट्रिय वनको एक भागलाई सामुदायिक वनको रूपमा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई हस्तान्तरण गर्दा कस्तो प्रक्रिया अपनाउनु पर्दछ भन्ने लगायतका विषय।

नेपालमा सामुदायिक वनलाई प्रत्यक्ष असर पार्ने नीतिको उदाहरणहरूमा वन ऐन २०४९ र वन नियमावली २०५१ पर्दछन् ।

- **आर्थिक नीतिहरू** अन्तर्गत सामुदायिक वनको व्यवस्थापनमा लगाइएको कर र प्रदान गरिएको सहायता पर्दछन् । यस अन्तर्गत निम्न कुराहरू पर्दछन्:
  - सामुदायिक वन क्षेत्रको खालि ठाउँमा रुख रोपेमा प्रति हेक्टर २००० रूपैयाँ र प्रति बोटको बेर्ना उत्पादन गरेमा सरकारले रु. १ अनुदान दिने व्यवस्था छ ।
  - राष्ट्रिय वनबाट प्राप्त हुने काठमा सरकारले २० प्रतिशत बिक्री कर लगाउने व्यवस्था छ । तर सामुदायिक वनबाट प्राप्त हुने काठमा यस्तो कर लगाइँदैन ।
  - वनबाट प्राप्त हुने सबै प्रकारका काठमा सरकारले १५ प्रतिशत मूल्य अभिवृद्धि कर लगाउने व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तो कर काठ खरिदकर्ताले तिर्नुपर्ने भएता पनि त्यसको भार सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहमा पर्दछ किनकी त्यस्तो काठ सरकारबाहेक अरुलाई बेच्दा उनीहरूले कम मूल्य प्राप्त गर्दछन् ।
  - त्यसैगरी गैर-काष्ठ वन-पैदावारमा ०.५ प्रतिशत निकासी कर लाग्ने व्यवस्था छ ।

सम्बन्धित सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा

नेपालमा वातावरणीय हक अधिकारलाई प्रत्यक्ष रूपमा असर पार्ने र सफा र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई मान्यता दिने फैसला भएका गोदावरी मार्बल मुद्दा र *थापा* विरुद्ध *जिल्ला वन कार्यालय, मोरङ्ग समेत* भएका दुइवटा मुद्दाहरू रहेका छन् ।

गोदावरी मार्बल मुद्दामा सफा र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई संविधानको धारा १२(१) अन्तर्गत मौलिक हक हो भनी निर्णय गरिएको छ । त्यसैगरी यस फैसलामा प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित नभएका गैर-सरकारी संस्था र व्यक्तिहरूले पनि मुद्दा दायर गर्न सक्दछन् र गोदावरी क्षेत्रको वातावरण संरक्षणको लागि कानून तर्जुमा गर्नु भनी सरकारको नाममा निर्देशनात्मक आदेशसमेत जारी भएको छ ।

इलिजावेथ केरकोफ

पहिलेको उजाद भूमिमा सामुदायिक वन, नेपाल

गोदावरी मार्बल मुद्दा

सूर्य प्रसाद शर्मा ढुङ्गेल विरुद्ध *गोदावरी मार्बल उद्योग* समेत भएको मुद्दामा प्रतिपादित नजिरले अदालतहरूलाई वातावरण संरक्षणको पक्षमा निर्णय दिन बाटो खोलिदियो। गोदावरी मार्बल मुद्दामा अदालतले खासगरी तीन वटा सवालहरूलाई सम्बोधन गऱ्यो (१) सफा र स्वस्थ वातावरणको हक संविधानअन्तर्गत बाँच्न पाउने मौलिक हक हो, (२) वातावरण संरक्षणको क्षेत्रमा कार्य गरिरहेका व्यक्ति तथा संस्थाले अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सक्ने, र (३) कानूनको तर्जुमा गर्नु/बनाउनु भनी अदालतले आदेश जारी गर्न सक्ने।

मौलिक हक

संविधानले प्रत्याभूत गरेका वा मान्यता दिएका हक अधिकार नै मौलिक हक हुन्। संविधानले प्रदान गरेका मौलिक हकको विरुद्ध व्यवस्थापिकाले कुनै कानून बनाउन सक्दैन। स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई मौलिक हकको मान्यता दिइएपछि यसले वातावरण संरक्षणको महत्व बढाउनुका साथै सबै नागरिकको सफा तथा स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकको सुनिश्चितता प्रदान गर्दछ।

मुद्दा दायर गर्ने अधिकार

परम्परागत रूपमा हेर्दा जो व्यक्तिलाई कुनै कार्यद्वारा प्रत्यक्ष असर परेको छ उसैले मात्र अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सक्दछ। गोदावरी मार्बल मुद्दा दायर गर्ने व्यक्ति तथा संस्था वातावरणीय असरबाट प्रत्यक्ष रूपमा असर परेका पक्ष थिएनन् तर पनि उनीहरूको वातावरणीय विषयमा चासो भएका कारण मुद्दा दायर गरिएको थियो।

आदेश जारी गर्न सक्ने अदालतको अधिकार

यो मुद्दामा रहेको अर्को सवाल न्यायपालिका र व्यवस्थापिका बीचको अधिकारको सन्तुलन पनि हो। यदि अदालतले व्यवस्थापिकीय कानून विपरित कानून बनाउन सक्दछन् भने न्यायपलिकाले केवल विधायिकी कानूनको पालनाको सुनिश्चितता गर्ने मात्र नभई आफै कानून बनाउन सक्दछ। वातावरणीय परिप्रेक्षमा यसको मतलब वातावरणीय संरक्षणमा न्यायालयले गरेका फैसला विधायिकी कानून सरह बन्दछन् भन्ने हो।

फैसला

गोदावरी मार्बल मुद्दामा अदालतले तीनवटै सवालहरूमा वातावरणीय मुद्दामा लागेका सक्रीय कार्यकर्ताको पक्षमा फैसला गऱ्यो।

- अदालतले सफा र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा १२(१) मा प्रदत्त बाँच्न पाउने हक अन्तर्गत पर्दछ भनी निर्णय गऱ्यो।
- वातावरणीय संरक्षणको विषय सार्वजनिक सरोकारको सवाल हो र संविधानबमोजिम पनि त्यस्ता विषयमा सबै नागरिकको साझा अधिकार हुन्छ, त्यसैले वातावरण संरक्षणमा चासो राख्ने सबै व्यक्तिलाई मुद्दा दायर गर्ने अधिकार हुन्छ भनी निर्णय गऱ्यो। तसर्थ प्रत्यक्ष वातावरणीय असर नपरेका गैर-सरकारी संस्था तथा व्यक्तिलाई पनि मुद्दा दायर गर्न दिइयो।
- सर्वोच्च अदालतले सरकारका नाममा जल, वायु, ध्वनि र वातावरणका साथै गोदावरीको वातावरण संरक्षण गर्नको लागि अवश्यक कानूनको तर्जुमा गर्नु भनी आदेश जारी गऱ्यो।

अदालतले यदि गोदावरी क्षेत्रको वातावरणीय सन्तुलन कायम गरिएन र उक्त क्षेत्रको वातावरण मार्बल उद्योगका कारण झन् बिग्रन गएमा "सार्वजनिक हितको दृष्टिकोणबाट सम्झौता रद्द गरिनु पर्दछ" भनी प्रष्ट्यायो। मुद्दा दायर गर्न पाउने सवालमा अदालतले भनेको छ "वातावरणीय सवाल कुनै व्यक्ति विशेषसँग मात्र सम्बन्धित विषय नभई यो सार्वजनिक सरोकारको विषय हो। वातावरणीय विनाशले कुनै निश्चित क्षेत्रमा मात्र प्रभाव नपारी समग्र परिवेश र राष्ट्रलाई असर पार्दछ।" त्यसैले "बस्तुत: पर्यावरणीय समस्या सामुहिक चासोको विषय भएको र नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ८८(२) मा प्रयुक्त भएको सार्वजनिक हक भन्ने शब्दले नेपाल अधिराज्यका

सर्वसाधारण जनता वा कुनै समुदायमा कानून वा संविधान अन्तर्गत सामुहिक रूपमा नीहित रहेको त्यस्तो हकको बोध गराउँछ ।”

वातावरणीय न्यायको दृष्टिले महत्त्व

गोदावरी मार्बल मुद्दाले वातावरणीय न्यायका कार्यकर्ताहरूलाई २ वटा महत्वपूर्ण प्रावधान प्रदान गर्दछ:

१. वातावरणीय विवादहरूमा अदालतमा मुद्दा दायर गर्न समर्थ व्यक्ति तथा संस्थाले समुदायको तर्फबाट मुद्दा दायर गर्न सक्दछन् ।

२. स्वच्छ तथा सफा वातावरणको अधिकार मौलिक हक हो त्यसैले वातावरणीय हानीबाट मारमा परेका समुदायले अदालतमा मौलिक हकको प्रचलनको लागि मुद्दा दायर गर्न सक्दछन् । यसको मतलब उद्योग संचालनको अनुमति दिएकै भएता पनि यदि समुदाय उद्योगबाट निस्केको प्रदूषणबाट पीडित छन् भने उनीहरूले त्यस्तो प्रदूषण गर्ने उद्योग बन्द गर्न मुद्दा दायर गर्न सक्दछन् ।

थापा विरूद्ध जिल्ला वन कार्यालय मोरङ्ग समेत

थापा विरुद्ध *जिल्ला वन कार्यालय मोरङ्ग समेत* भएको मुद्दामा अदालतले विकास र व्यक्तिको अधिकार भन्दा वातावरणीय संरक्षणलाई प्राथमिकता दिएको छ ।

उक्त मुद्दामा थापाको उद्योगलाई सरकारले अन्यत्र सार्ने निर्णय गरेपछि उक्त निर्णयबाट निजको मौलिक हक हनन् भयो वा भएन भन्ने मूल विषयवस्तु रहेको थियो ।

नेपाल सरकारले काठको चोरी निकासी, वन फडाँनी रोक्नको लागि थापाको उद्योग वन सीमाबाट टाढा सार्ने निणय गरेको थियो । अदालतले थापाको उद्योग जहाँ संचालित थियो त्यँही संचालन गर्न पाउने अधिकारभन्दा वन संरक्षण र प्रदूषण मुक्त वातावरण कायम गर्ने विषयलाई बढी महत्व दिई निर्णय गरेको थियो ।

फैसला

अदालतको फैसलामा भनिएको छ “नियमावली सबैका लागि समान रूपले लागू हुन्छ र थापाले मात्र नभई कसैले पनि वन सीमाको नजिक उद्योग राख्न पाउँदैन त्यसकारण यसले थापाको कुनै प्रकारको मौलिक हकमा आघात परेको देखिएन ।”

अदालतले नेपालको संविधान र वन ऐन २०४९ लाई उद्धृत गर्दै वातावरणको सन्दर्भमा नयाँ सोच र धारणाको विकास भएको उल्लेख गरेको छ । भौतिक विकासलाई भन्दा वातावरणीय स्वच्छता र वन, वन्यजन्तु, वनस्पतिको संरक्षणलाई प्राथमिकता दिइनु पर्दछ भनी भनेको छ ।

वातावरणीय न्यायको दृष्टिले महत्व

यो मुद्दा निम्न २ कारणहरूले गर्दा महत्वपूर्ण छ:

१. यस मुद्दाले वातावरणीय संरक्षण र प्रदूषणमुक्त वातावरणको महत्वलाई पुन: विशेष जोड दिएको छ ।

२. वातावरण संरक्षण र विकासका बीचमा जारी द्वन्दका विषयमा अदालतले विकासलाई भन्दा वातावरण संरक्षणलाई प्राथमिकता दिइनुपर्दछ भनी बोलेको पाइन्छ ।